

پیام امیر المؤمنین (ع)

منبع آزمون نهج البلاغه

«ویژه کارکنان ، همسر کارکنان و مقاطع متوسطه و عالی فرزندان»

زمستان ۱۳۹۰

شرکت گاز استان مرکزی
کمیته فرهنگی

پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام)

جلد اول

- الف) جنگ جمل ۳۶۵
- ب) جنگ صفین ۳۶۶
- ج) جنگ نهروان ۳۶۹
- چرا خلافت و بیعت را پذیرفتم؟! ۳۷۱
- ۱- پاسخ به یک سؤال ۳۷۸
- ۲- چه سؤالاتی در آن نامه بود؟ ۳۷۹
- ۳- ویژگی های خطبه شقشقیّه ۳۸۱
- خطبه ۴ ۳۸۵
- خطبه در یک نگاه ۳۸۵
- چشم و گوش خود را باز کنید ۳۸۷
- هدایت در پرتو خاندان وحی ۳۹۰
- پیمان شکنی شما را پیش بینی می کردم، ولی ۳۹۳
- ۱- دید باطن! ۳۹۶
- ۲- پرده پوشی بر عیوب مردم ۳۹۸
- امروز پرده ها را کنار می زنم! ۴۰۱
- مبارزه حق و باطل ۴۰۴
- خطبه ۵ ۴۰۷
- خطبه در یک نگاه ۴۰۷
- مراقب فتنه انگیزان باشید! ۴۰۹
- چرا علی علیه السلام بعد از پیامبر قیام نکرد؟ ۴۱۴
- با این بهانه جویان چه باید کرد؟! ۴۱۷
- ۱- سابقه دلاوری های امام ۷ ۴۱۹
- ۲- چرا از مرگ بترسم؟! ۴۲۰
- ۳- چرا سکوت کردم؟ ۴۲۲

خطبه ۶.....	۴۲۵
خطبه در یک نگاه.....	۴۲۵
در برابر دشمن نباید غافلگیر شد!.....	۴۲۸
پیام به همه مسئولان.....	۴۳۱
خطبه ۷.....	۴۳۳
پیروان شیطان!.....	۴۳۴
برنامه‌ریزی شیاطین!.....	۴۳۸
خطبه ۸.....	۴۴۳
خطبه در یک نگاه.....	۴۴۳
عذرهای بدتر از گناه.....	۴۴۴
خطبه ۹.....	۴۴۷
هیاهوی تو خالی.....	۴۴۸
۱- مرد عمل.....	۴۴۹
۲- فرق میان غوغا سالاری و تبلیغات مفید و مؤثر.....	۴۵۱
خطبه ۱۰.....	۴۵۳
باز هم هشدار به مسلمانان.....	۴۵۵
لشکر شیطان!.....	۴۶۰
خطبه ۱۱.....	۴۶۱
خطبه در یک نگاه.....	۴۶۱
همچون کوه استوار باش!.....	۴۶۳
۱- محمد بن حنفیه کیست؟.....	۴۶۷
۲- مهمترین شرط پیروزی بر دشمن.....	۴۶۸
خطبه ۱۲.....	۴۷۱
خطبه در یک نگاه.....	۴۷۲

- پیوند مکتبی..... ۴۷۳
- محکمترین پیوندها!..... ۴۷۴
- خطبه ۱۳..... ۴۷۹
- خطبه در یک نگاه..... ۴۸۰
- ویژگیهای سپاه جمل..... ۴۸۰
- ۱- پیشگویی پیامبر صلی الله علیه و آله درباره جنگ جمل..... ۴۸۹
- ۲- نکوهش اهل بصره..... ۴۹۰
- ۳- تأثیر محیط در اخلاق..... ۴۹۱
- خطبه ۱۴..... ۴۹۳
- خطبه در یک نگاه..... ۴۹۳
- بازهم در نکوهش اهل بصره..... ۴۹۴
- خطبه ۱۵..... ۴۹۹
- خطبه در یک نگاه..... ۵۰۰
- به خدا سوگند اموال غصب شده را باز می گردانم!..... ۵۰۰
- ۱- آثار عدالت در جامعه انسانی..... ۵۰۳
- ۲- بخششهای عجیب عثمان!..... ۵۰۵
- ۳- پاسخ به یک سوال مهم..... ۵۰۶
- خطبه ۱۶..... ۵۰۹
- خطبه در یک نگاه..... ۵۱۰
- بیدار باشید که آزمون بزرگ در پیش است!..... ۵۱۲
- ۱- تاریخ تکرار می شود!..... ۵۱۶
- ۲- بیان حقیقت یا رعایت مصلحت؟..... ۵۱۷
- گناهان همچون اسبهای سرکشند!..... ۵۲۰
- راه نجات این است..... ۵۲۸

خطبه ۴

و هی من افصح کلامه علیه السّلام و فیها یعظ النّاس و یهدیهم من ضلالتهم و یقال:
«أنّه خطبها بعد قتل طلحة و الزبیر»

این خطبه از فصیح‌ترین سخنان علی‌علیه‌السلام است و در آن مردم را اندرز می‌دهد و از گمراهی به سوی هدایت می‌برد و گفته می‌شود: «این خطبه را بعد از (جنگ جمل و) کشته شدن طلحه و زبیر ایراد فرموده است».

خطبه در یک نگاه

این خطبه چنان که در عنوان آن آمده، احتمالاً بعد از ماجرای «جنگ جمل» و قتل «طلحه و زبیر» ایراد شده است و به طور طبیعی ناظر به پیامدهای این جنگ و درسهای عبرتی است که مسلمانان می‌بایست از آن بیاموزند.

محورهای اصلی خطبه را در سه قسمت می‌توان خلاصه کرد:

۱- تصریح به این واقعیت که مردم در ظلمات و تاریکیها به وسیله اهل بیت پیامبر ﷺ هدایت شدند و به مقامات عالی و اوج ترقی رسیدند و به همین دلیل باید آماده باشند تا نصایح و اندرزهای آنها را به گوش جان بشنوند.

۲- اشاره به این که من پیش‌بینی پیمان شکنیها را می‌کردم، ولی نمی‌خواستم پرده‌ها را کنار بزنم.

۳- در بخش آخر خطبه اشاره به این نکته می‌کند که امروز جای پرده‌پوشی نیست؛ واقعیتهای را باید گفت و گرنه بیم این می‌رود که توده مردم گمراه شوند و اگر من ترسی داشته باشم از همین جهت است نه از ناحیه خودم.

بخش اول

بِنَا اهْتَدَيْتُمْ فِي الظُّلُمَاءِ، وَ تَسَنَّمْتُمْ ذُرْوَةَ الْعُلْيَاءِ، وَ بِنَا أَفْجَرْتُمْ عَنِ السَّرَارِ، وَ قَرَّ سَمْعٌ لَمْ يَفْقَهِ الْوَاعِيَةَ، وَ كَيْفَ يُرَاعِي النَّبَأَةَ مَنْ أَصَمَّتْهُ الصَّيْحَةُ؟ رُبُّ طَجَنَانَ لَمْ يُفَارِقْهُ الْخَفَقَانُ.

ترجمه

به وسیله ما در تاریکیهای (جهل و گمراهی) هدایت یافتید و به کمک ما به اوج ترقی رسیدید و در پرتو شعاع ما (خاندان پیامبر ﷺ) صبح سعادت شما درخشیدن گرفت و تاریکیها پایان یافت، کرباد! گوشی که ندای پند و اندرز را نشنود و چگونه، کسی که صیحه و فریاد، او را «کر» کرده است می تواند صدای ملایم (مرا) بشنود؟ (آن کس که فرمان خدا و پیامبر را زیر پا گذارده، آیا فرمان مرا پذیرا می شود؟) و مطمئن باد! قلبی که از خوف خدا جدایی نپذیرد (و آماده پذیرش حق باشد).

* * *

شرح و تفسیر

چشم و گوش خود را باز کنید

امام علی (ع) در آغاز این خطبه به نعمتهای فراوان و چشمگیری که در سایه اسلام نصیب مسلمانان - مخصوصاً مسلمانان آغاز اسلام - شد اشاره کرده و در سه جمله کوتاه که با تشبیهات زیبایی همراه است این مطلب را چنین توضیح می دهد: «به وسیله ما در تاریکیهای (جهل و گمراهی و جاهلیت) هدایت یافتید و به کمک ما به

اوج ترقی رسیدید و در پرتو شعاع ما (خاندان پیامبر ﷺ) صبح (سعادت) شما درخشیدن گرفت و تاریکیها پایان یافت» (بِنَا اهْتَدَيْتُمْ^۱ فِي الظُّلُمَاءِ^۲، وَ تَسَنَّمْتُمْ^۳ ذُرْوَةَ^۴ الْعُلْيَاءِ^۵، وَ بِنَا أَفْجَرْتُمْ^۶ عَنِ السَّرَارِ^۷).

در جمله اول، امام به شرایط زمان جاهلیت که تاریکی جهل و فساد و جنایت همه جا را فرا گرفته بود اشاره می‌فرماید که در پرتو وجود پیامبر ﷺ، مردم صراط مستقیم را پیدا کردند و با سرعت به سوی مقصد حرکت نمودند.

در جمله دوم، ترقی و تکامل را به شتری تشبیه می‌کند که دارای کوهان است (با توجه به این که «تسنمتم» از ماده سنام به معنای کوهان شتر می‌باشد) و می‌فرماید: شما بر بالای آن کوهان قرار گرفتید که اشاره به اوج ترقی و تکاملی است که نصیب مسلمین در پرتو اسلام شد و همه مؤرخان شرق و غرب در کتابهای خود به هنگام شرح تمدن اسلام به آن اعتراف و اذعان دارند.

در جمله سوم، وضع جامعه جاهلی را به شبهای تاریک ماه و محاق (با توجه به

۱. «اهْتَدَيْتُمْ» از «اهتداء» به گفته بعضی از شارحان نهج البلاغه و ارباب لغت در جایی به کار می‌رود که انسان با میل و اراده خود هدایت را بپذیرد و در عبارت بالا نیز منظور همین است.

۲. «ظُلُمَاء» (بر وزن صحراء) به گفته بعضی از محققان به معنای تاریکی آغاز شب است یا به تعبیر دیگر تاریکی بعد از نور، برخلاف ظلمت که مفهوم عامی دارد و به کار گرفتن این واژه در کلام امام علیه السلام شاید اشاره به این نکته باشد که دوران جاهلیت عرب در واقع، در تاریکی بعد از نور، یعنی دعوت انبیای اولوالعزم پیشین بود.

۳. «تَسَنَّمْتُمْ» از ماده «سَنَم» (بر وزن قلم) به معنای بالا رفتن است و سنام (بر وزن مرام) به معنای کوهان شتر آمده است.

۴. «ذُرْوَةَ» از ماده «ذرو» (بر وزن سرو) به دو معنا آمده: یکی اشراف چیزی بر چیزی و به همین جهت به قلعه کوه یا کوهان، ذروه گفته می‌شود و دیگر ریختن و پراکنده شدن چیزی.

۵. «أَفْجَرْتُمْ» از ماده «فجر» در اصل به معنای شکافتن وسیع چیزی است و از آن جا که سپیده صبح، گویی تاریکی شب را می‌شکافد به آن فجر گفته‌اند و «أَفْجَرْتُمْ» به معنای داخل فجر و سپیدی صبح شدن است.

۶. «سرار» از ماده «سَر» به معنای پنهان و نقطه مقابل آشکار است و واژه «سرار» معمولاً به شبهای آخر ماه که هوا کاملاً تاریک است گفته می‌شود.

این که سرار به معنای شبیهایی است که ماه مطلقاً در آن نمی‌درخشد) تشبیه کرده و می‌فرماید: «به وسیله پیامبر و خاندان او پرده‌های تاریکی شکافته شد و داخل در فجر و صبح سعادت شدید».

در واقع این تعبیرات از سرچشمه قرآن گرفته شده که اسلام و ایمان و وحی الهی را تشبیه به نور کرده، گاه می‌فرماید: «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ؛ خداوند ولی و سرپرست کسانی است که ایمان آوردند و آنها را از تاریکیها به سوی نور بیرون می‌برد»^۱ و در جایی دیگر می‌فرماید: «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَ يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ؛ به یقین از سوی خداوند نور و کتاب آشکاری به سوی شما آمد و خداوند به برکت آن، کسانی را که از خشنودی او پیروی کنند به راههای سلامت هدایت می‌کند و به اذن خود از تاریکیها به سوی روشنایی می‌برد»^۲ و گاه می‌فرماید: «وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ»^۳ سپس امام علیه السلام به عنوان نکوهش از کسانی که گوش شنوا ندارند و تعریف و تقدیر از افراد واقع بین و آگاه، می‌افزاید: «کر باد! گوش‌ی که ندای بلند پند و اندرز را درک نکند» (وَقَرَّ سَمْعٌ لَمْ يَفْقَهِ الْوَاعِيَةَ).

واژه «وَقَرَّ» هم در مورد کری به کار می‌رود و هم سنگینی گوش؛ و منظور از «وَاعِيَةَ» فریادهای بلند است و اشاره به آیات صریح و کوبنده قرآن در مسائل مهم اعتقادی و عملی و اخلاقی و همچنین سنت آشکار پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و تعبیر به «لَمْ يَفْقَهُ» درک نکرده» به جای «لَمْ يَسْمَعْ؛ نشنیده است» به خاطر این است که تنها شنیدن اثری ندارد مهم درک کردن است.

سپس می‌فرماید: «کسی که صیحه و فریاد، او را (کر) کرده است چگونه می‌تواند

۱. سوره بقره، آیه ۲۵۷.

۲. سوره مائده، آیات ۱۵ و ۱۶.

۳. سوره زخرف، آیه ۴۴.

آهنگ ملایم (مرا) بشنود» (وَكَيْفَ يُرَاعِي النَّبَأَ^۱ مَنْ أَصَمَّتْهُ الصَّيْحَةُ^۲).
 اشاره به این که اینها که فرمان خدا و پیامبر اکرم ﷺ را زیر پا گذارده‌اند چگونه ممکن است سخنان مرا بشنوند؟!
 از آن جا که در برابر این گروه، گروه دیگری وجود دارد که طرفدار حقند، می‌فرماید: «مطمئن باد! قلبی که از خوف خدا جدایی نپذیرد (و حقیقت را درک کند و در برابر آن خاضع باشد)» (رُبِطَ جَنَانٌ^۳ لَمْ يُفَارِقْهُ الْخَفَقَانُ^۴).

نکته

هدایت در پرتو خاندان وحی

آنچه در فراز بالا از کلام امام علی علیه السلام خواندیم، اشاره به یک واقعیت مهم تاریخی است که از مقایسه عصر جاهلیت عرب با دوران شکوفایی بعد از طلوع اسلام، روشن می‌شود که عرب جاهلی از نظر معتقدات دینی، مسائل مربوط به مبدأ و معاد، نظام اجتماعی، نظام خانواده، اخلاق، تقوا و وضع اقتصادی در چه سطحی بوده و بعد از نزول قرآن و اسلام در چه سطحی قرار گرفت.

۱. «نبأ» در اصل از ماده «نبا» به معنای آمدن از مکانی به مکان دیگر است و از آن جا که خبر از مکانی به مکان دیگر می‌رود به آن نبأ می‌گویند و «نبأ» به معنای صدای آهسته است چون از مکانی به مکان دیگر می‌رود. (مقایس اللغة).

۲. بعضی از شارحان نهج البلاغه تصریح کرده‌اند که منظور از «أَصَمَّتْهُ الصَّيْحَةُ» در این جا این نیست که فریاد وحی آنان را کر کرده است؛ بلکه به این معناست که آنها از شنیدن فریاد وحی کر هستند، مانند: «أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَلَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ». (سوره یونس، آیه ۴۲).

۳. «جنان» به معنای قلب است چرا که در سینه انسان پنهان است و این واژه از «جَنَ» (بر وزن فَنَ) به معنای پنهان شدن گرفته شده است و به همین جهت به باغهای پر درخت که زمین آن پوشیده از درختان است «جَنَّتْ» و به بچه‌ای که در شکم مادر است «جنین» و به طایفه پریان که از نظرها پوشیده‌اند «جَنَ» گفته می‌شود و دیوانه را نیز به این جهت «مجنون» می‌گویند که عقلش پوشیده شده، یا «جَنَ» به درون او راه یافته است.

۴. «خفقان» در اصل به معنای «اضطراب» است و از آن جا که خوف و ترس سبب اضطراب می‌شود در این معنا به کار می‌رود و منظور در کلام بالا «خوف خدا» است.

تفاوت در میان این دو آن قدر زیاد است که جز تعبیر به یک معجزه بزرگ، تعبیر دیگری برای آن نمی‌توان تصوّر کرد.

آنچه امام علیه السلام در این بخش از خطبه بیان فرموده که: ظلمت و تاریکی تمام جامعه آنان را در برگرفته بود و با ظهور اسلام سپیده صبح سعادت آشکار گشت و بر قلّه‌های معرفت و فرهنگ و تمدن قرار گرفتند، فقط یک اشاره کوتاه بود و شرح آن را در کتب تاریخ تمدن اسلام باید مطالعه کرد. این معنا در خطبه‌های متعددی از نهج البلاغه با توضیح بیشتری آمده است.

* * *

بخش دوم

مَا زِلْتُ أَنْتَظِرُ بِكُمْ عَوَاقِبَ الْعَذْرِ، وَأَتَوَسَّعُكُمْ بِحِلْيَةِ الْمُعْتَرِّينَ، حَتَّى
سَتَرَنِي عَنْكُمْ جِلْبَابُ الدِّينِ، وَبَصَّرَنِيكُمْ صِدْقُ النِّيَّةِ. أَقَمْتُ لَكُمْ عَلَى سُنَنِ
الْحَقِّ فِي جَوَادِّ الْمَضَلَّةِ، حَيْثُ تَلْتَقُونَ وَلَا دَلِيلَ، وَتَحْتَفِرُونَ وَلَا تُمِیْهُونَ.

ترجمه

من همواره منتظر عواقب پیمان شکنی شما بودم و نشانه فریب خوردگان را در شما می دیدم ولی به خاطر استتار شما در لباس دین بود که از شما چشم پوشیدم (و راز شما را افشا نکردم) در حالی که صفای دل، مرا از درون شما آگاهی می داد (و از نیرنگهای شما آگاه بودم). من در کنار جاده های گمراه کننده ایستادم تا شما را به طریق حق رهنمون شوم، در آن هنگام که گرد هم جمع می شدید و راهنمایی نداشتید و تشنه رهبر شایسته ای بودید و برای پیدا کردن این آب حیات تلاش می کردید و به جایی نمی رسیدید.

* * *

شرح و تفسیر

پیمان شکنی شما را پیش بینی می کردم، ولی...

در این بخش از خطبه، امام علیه السلام بازماندگان «جنگل جمل» را مخاطب ساخته، می فرماید: «من همواره منتظر عواقب پیمان شکنی شما بودم و نشانه فریب

خوردگان را در شما می‌دیدم! (ما زِلْتُ أَنْتَظِرُ بِكُمْ عَوَاقِبَ الْعَذْرِ، وَ أَتَوَسَّمُكُمْ^۱ بِحِلْيَةِ الْمُعْتَرِّينَ^۲).

در روایات آمده است که «طلحه و زبیر» مدّتی بعد از بیعت با «علی علیه السلام» به خدمتش آمدند و برای رفتن به «عمره» از آن حضرت اجازه گرفتند.

امام علیه السلام که آثار نفاق و پیمان‌شکنی را در آنان می‌دید، بار دیگر از آنها پیمان پیمان وفاداری و بیعت گرفت، ولی همان گونه که می‌دانیم به پیمان خود وفادار نماندند و آتش «جنگ جمل» را روشن کردند که در آن آتش، بیش از ده هزار نفر از مسلمین سوختند و بی‌شک گروه زیاد دیگری در این توطئه سهیم و شریک بودند و با این که بیعت کرده بودند درصدد پیمان‌شکنی برآمدند و مخاطب «علی علیه السلام» همین گروهند.

«ابن ابی الحدید» در یکی از کلمات خود نقل می‌کند که: «علی علیه السلام» در آن روزی که «زبیر» با او بیعت کرد فرمود: «من از این بیم دارم که تو پیمان خود را بشکنی و با این بیعت مخالفت کنی!» عرض کرد: «بیم نداشته باش چنین چیزی تا ابد از من سر نمی‌زند!» امام علیه السلام فرمود: «خداوند گواه و شاهد من بر این موضوع باشد؟» عرض کرد: «آری» پس از چند روز «طلحه و زبیر» خدمت امیرمؤمنان علیه السلام آمدند و عرض کردند: «تو می‌دانی در زمان حکومت «عثمان» چه اندازه به ما جفا شد! و می‌دانی او همواره طرفدار «بنی‌امیه» بود اکنون که خداوند خلافت را به تو سپرده است، بعضی از این فرمانداریها را در اختیار ما بگذار!»

امام علیه السلام فرمود: «به قسمت الهی راضی باشید تا من در این باره فکر کنم و بدانید من کسی را در این امانت شریک نمی‌کنم مگر این که از دیانت و امانت او راضی و مطمئن باشیم...» آنها از نزد حضرت بیرون آمدند در حالی که یأس از رسیدن به

۱. «أَتَوَسَّمُكُمْ» از ماده «وَسَم» (بر وزن رسم) به معنای اثر و علامت است و این جمله اشاره به این است که من آثار پیمان شکنی را از آغاز در شما می‌دیدم.

۲. «مُعْتَرِّينَ» از ماده «غُرِر» به معنای فریب است.

مقام، آنها را فرا گرفته بود و چیزی نگذشت که اجازه برای «عمره» گرفتند. عجیبت‌ر این که بنابه گفته «ابن ابی الحدید» هنگامی که نامه «علی» (علیه السلام) به «معاویه» رسید که: مردم همگی با من بیعت کرده‌اند و تو هم برای من بیعت بگیر و بزرگان اهل شام را نزد من بفرست؛ «معاویه» (سخت دستپاچه شد و) نامه‌ای به «زبیر» نوشت و او را به عنوان امیرالمؤمنین خطاب کرد و گفت از تمام مردم «شام» برای تو بیعت گرفتیم با سرعت به سوی «کوفه» و «بصره» برو و این دو شهر را تسخیر کن که بعد از تسخیر این دو، هیچ مشکلی وجود ندارد و بعد از تو برای «طلحه» بیعت گرفتیم، بروید و مردم را به عنوان خونخواهی «عثمان» بشورانید.^۱

سپس می‌افزاید: «ولی به خاطر استتار شما در لباس دین بود که از شما چشم پوشیدم (و راز شما را افشا نکردم) در حالی که صفای دل، مرا از درون شما آگاهی می‌داد (و از توطئه‌ها و نیرنگ‌های شما به لطف الهی آگاه بودم)» (حَتَّى سَتَرْنِي عَنْكُمْ جَلْبَابُ^۲ الدِّينِ، وَ بَصَّرَنِيكُمْ صِدْقَ النِّيَّةِ).

در حقیقت این دو جمله امام (علیه السلام) پاسخ به دو سؤال متعدّد می‌باشد: «اولاً: اگر امام انتظار پیمان‌شکنی آنها را داشت و نشانه‌هایش را در آنها می‌دید چرا این مطلب را آشکار نفرمود؟ و ثانیاً: این آگاهی بر درون و باطن آنها از کجا پیدا شد؟ امام در پاسخ سؤال اول می‌فرماید: «استتار در پرده دین بود که ایجاب می‌کرد این راز مکتوم بماند» و در پاسخ سؤال دوم می‌فرماید: «صفای دل، مرا آگاه ساخت». بعضی از شارحان «نهج البلاغه» احتمال دیگری در تفسیر جمله اول داده‌اند و آن این که شما مرا نشناختید و دلیل آن این بود که پرده خیال و برداشت نادرست از دین، مانع شناخت شما از من بود و یا دیانت من مانع شناخت شما از من گردید؛ ولی با توجه به تکلفاتی که این تفسیر دارد و تناسب چندانی با جمله‌های قبل در

۱. ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۳۰ و ۲۳۱.

۲. «جلباب» به معنای پرده، پیراهن و روسری و چادر آمده است.

آن دیده نمی‌شود، تفسیر اوّل صحیح‌تر به نظر می‌رسد.

در پایان این سخن می‌فرماید: «من در کنار جاده‌های گمراه کننده ایستادم تا شما را به طریق حق رهنمون شوم؛ در آن هنگام که گرد هم جمع می‌شدید و راهنمایی نداشتید و تشنه رهبر شایسته‌ای بودید و برای پیدا کردن این آب حیات، تلاش می‌کردید و به جایی نمی‌رسیدید» (أَقَمْتُ لَكُمْ عَلَى سُنَنِ الْحَقِّ فِي جَوَادِ الْمَضَلَّةِ^۱، حَيْثُ تَلْتَقُونَ وَلَا دَلِيلَ وَتَحْتَفِرُونَ وَلَا تُمِهُونَ^۲).

در حقیقت امام علیه السلام آنان را در عصر «عثمان» مخصوصاً سال‌های آخر عمر او، تشبیه به مسافرانی می‌کند که راه را گم کرده و در بیراهه گرفتار شده و از تشنگی می‌سوزند و جای جای زمین را برای رسیدن به آب حفر می‌کنند و به آب دست نمی‌یابند؛ ولی امام علیه السلام به یاری آنها می‌آید، به صراط مستقیم هدایتشان می‌کند و از سرچشمه هدایت سیرایشان می‌سازد.

به آنها توجه می‌دهد که اگر در آن دوران تاریک و طوفانی من نبودم چه مشکلات و گرفتاری‌های عظیم دینی و دنیوی دامانتان را می‌گرفت.

نکته‌ها

۱- دید باطن!

امام علیه السلام در این جا به نکته مهمی اشاره فرموده است و آن این که: «صفای دل و صدق نیت از اسباب بصیرت و روشن بینی است» مؤمنان پاکدل، مسائلی را

۱. «جَوَاد» جمع «جاده» به معنای راه‌های بزرگ و وسیع است.

۲. «مَضَلَّة» از ماده «ضلال» به معنای جایی است که انسان را به گمراهی می‌کشاند. بنابراین «جَوَادِ الْمَضَلَّة» به معنای راه‌های ناشناخته و گمراه کننده است.

۳. «تُمِهُونَ» از ماده «مَوَه» (بر وزن نوع) به معنای آبدار شدن و آب دادن است و کلمه «ماء» از همین واژه گرفته شده است و «أَمَاء» به معنای رسیدن به آب است. بنابراین «لَا تُمِهُونَ» یعنی به آب نمی‌رسید (هرچند تلاش برای کندن چاه می‌کنید).

می‌بینند که از دیگران پنهان است و این حقیقتی است که هم در قرآن مجید به آن اشاره شده و هم در روایات اسلامی، قرآن می‌گوید: «إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا؛ اگر تقوا پیشه کنید خداوند وسیله شناخت حق از باطل را برای شما قرار می‌دهد (و به وسیله نور تقوا می‌توانید، حق و باطل را در پنهان‌ترین چهره‌هایش بشناسید)».^۱

در حدیث معروفی که از پیامبر ﷺ نقل شده، می‌خوانیم: «اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ؛ از هوشیاری مؤمن بپرهیزید که او به کمک نور خدا می‌بیند»^۲ و در حدیث دیگری از امام «علی بن موسی الرضا» علیه السلام می‌خوانیم: «مَأْمِنُ مُؤْمِنٍ إِلَّا وَلَهُ فِرَاسَةٌ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ عَلَى قَدَرِ إِيْمَانِهِ وَ مَبْلَغِ اسْتِبْصَارِهِ وَ عِلْمِهِ وَ قَدْ جَمَعَ اللَّهُ لِلْإِيْمَةِ مِنْهَا مَا فَرَّقَهُ فِي جَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ وَ قَالَ عَزَّوَجَلَّ فِي كِتَابِهِ: إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِينَ؛ هیچ مؤمنی نیست مگر این که هوشیاری خاصی دارد که با نور الهی به اندازه ایمان و مقدار بصیرت و علم خود می‌بیند و خداوند برای امامان اهل بیت علیهم السلام آنچه را به همه مؤمنان داده قرار داده و در همین زمینه در کتابش فرموده: در این، نشانه‌هایی است برای هوشیاران».

سپس افزود: «نخستین متوسّمان (هوشیاران روشن بین) رسول خدا ﷺ سپس امیرمؤمنان علیه السلام و بعد از او حسن و حسین علیهم السلام و امامان از فرزندان حسین علیهم السلام تا روز قیامتند».^۳

جالب این که: امام علی بن موسی الرضا علیه السلام همه این سخنان را در پاسخ کسی فرمود که سؤال کرده بود: چگونه شما از قلوب مردم آگاه می‌شوید و خبر می‌دهید؟! در حقیقت حقایق جهان پرده‌ای ندارد، این ما هستیم که به خاطر هوا و هوسها و وسوسه‌های شیطانی پرده در برابر چشم قلب خود ایجاد می‌کنیم و اگر با نور تقوا و ایمان این پرده‌ها کنار رود همه چیز آشکار است.

۱. سورة انفال، آیه ۲۹.

۲. اصول کافی، ج ۱، ص ۲۱۸.

۳. بحار الانوار، ج ۲۴، ص ۱۲۸، ح ۱۳.

چنان که در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است: «لَوْلَا أَنَّ الشَّيَاطِينَ يَخُومُونَ إِلَى قُلُوبِ بَنِي آدَمَ لَنَظَرُوا إِلَى الْمَلَكُوتِ؛ اگر شیاطین دلهای فرزندان آدم را احاطه نکنند می‌توانند به عالم ملکوت (و باطن این جهان) نظر بيفکنند».^۱

حقیقت سرایی است آراسته هوا و هوس گرد برخاسته!
نبینی که هر جا که برخاست گرد نبیند نظر گرچه بیناست مرد؟!

۲- پرده‌پوشی بر عیوب مردم

غالب افراد دارای عیوب پنهانی هستند و گاه انسان از طرق عادی یا از طریق فراست و ایمانی از آن آگاه می‌شود؛ وظیفه هر کس - مخصوصاً رهبران جامعه - این است تا آن جا که خطری برای اجتماع به وجود نیاید در عیب پوشی بکوشند و پرده دری نکنند؛ چرا که پرده دریاها از یکسو، احترام شخصیت افراد را در هم می‌شکند و از سوی دیگر، آنها را در ارتکاب گناه جسور می‌کند؛ زیرا در پرده بودن عیب همواره سبب احتیاط افراد است، اما اگر کار به رسوایی کشید دیگر کسی ملاحظه نمی‌کند و از همه اینها گذشته پرده دری باعث اشاعه فحشا در جامعه و آلوده شدن دیگران به گناه می‌گردد.

به همین دلیل در احادیث اسلامی تأکید فراوانی بر این مطلب شده است در حدیثی می‌خوانیم که یکی از حقوق مؤمنان، بر یکدیگر این است که: «اسرار و عیوب یکدیگر را بیوشانند و خوبیها را آشکار سازند» (وَ اكْتُمُ سِرَّهُ وَ عَيْبَهُ وَ اَظْهَرُ مِنْهُ الْحُسْنُ).^۲

در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم: «مَنْ سَتَرَ عَلَى مُؤْمِنٍ عَوْرَةً يَخَافُهَا سَتَرَ اللَّهُ عَلَيْهِ سَبْعِينَ عَوْرَةً مِنَ عَوْرَاتِ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ؛ کسی که عیب مؤمنی را که از

۱. بحار الانوار، ج ۶۷، ص ۵۹ (بابا القلب و صلاحه).

۲. اصول کافی، ج ۲، ص ۲۴۹، ح ۳ (باب ان المؤمن صنفان).

آشکار شدنش بیمناک است بپوشاند، خداوند هفتاد عیب او را در دنیا و آخرت می پوشاند».^۱

امام علیه السلام در بالا اشاره پرمعنایی به این دستور اسلامی کرده و پایبندی خود را نسبت به آن آشکار ساخته، البته همان گونه که گفتیم این در موردی است که عیوب پنهانی سرچشمه مشکلات اجتماعی نگردد که در آن جا وظیفه افشاگری به میان می آید.

ولی نباید به بهانه این استثنا اسرار و عیوب مردم را فاش کرد؛ بلکه باید به راستی محلّ روشنی برای این استثنا پیدا شود.

* * *

۱. اصول کافی، ج ۲، ص ۲۰۰، ح ۵.

بخش سوّم

الْيَوْمَ أَنْطِقُ لَكُمْ الْعَجْمَاءَ ذَاتَ الْبَيَانِ! عَزَبَ رَأْيُ امْرِئٍ تَخَلَّفَ عَنِّي! مَا شَكَّكَتُ فِي الْحَقِّ مُذْ أُرِيْتُهُ! لَمْ يُوجِسْ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ خِيفَةً عَلَى نَفْسِهِ، بَلْ أَشْفَقَ مِنْ غَلَبَةِ الْجُهَالِ وَ دَوَلِ الضَّلَالِ! الْيَوْمَ تَوَاقَفْنَا عَلَى سَبِيلِ الْحَقِّ وَ الْبَاطِلِ. مَنْ وَثِقَ بِمَاءٍ لَمْ يَظْمَأْ.

ترجمه

من امروز حوادث عبرت‌انگیز تاریخ را که خاموش است و برای اهل معرفت گویاست برای شما به سخن در می‌آورم تا حقایق را فاش کنم، آن کس که از دستورات من تخلف کند، از حق دور گشته است؛ (چرا که) از زمانی که حق را به من نشان داده‌اند هرگز در آن تردید نکرده‌ام (و نگرانی من هرگز به خاطر خودم نبوده بلکه به خاطر این بود که مبادا مردم گمراه شوند همان گونه که) موسی عليه السلام هرگز احساس ترس نسبت به خودش نکرد بلکه از این می‌ترسید که جاهلان و دولتهای ضلالت غلبه کنند و مردم را به گمراهی کشند، امروز ما و شما بر سر دو راهی حق و باطل قرار گرفته‌ایم (ما به سوی حق می‌رویم و شما به راه باطل، چشم باز کنید و در کار خود تجدید نظر نمایید) کسی که اطمینان به آب داشته باشد تشنه نمی‌شود (و تشنگیهای کاذب او را آزار نمی‌دهد، همچنین کسی که رهبر و راهنمای مطمئنی دارد در دام شک و وسوسه‌های شیطان نمی‌افتد).

شرح و تفسیر

امروز پرده‌ها را کنار می‌زنم!

جمله‌های متعددی که در این فراز از کلام آمده است هر کدام اشاره به نکته

مهمتی دارد و به نظر می‌رسد که در لابه‌لای این جمله‌ها، جمله‌های بیشتری بوده است که مرحوم «سید رضی» (ره) به هنگام تلخیص کردن، آنها را ساقط نموده است. چرا که سیره مرحوم «سید رضی» (ره) بر این قرار داشته که از خطبه‌ها گلچین می‌کرده و قسمت‌هایی را کنار می‌گذاشته؛ گاهی بیشتر و گاهی کمتر.

به هر حال نخستین نکته‌ای را که امام علیه السلام در این جا به آن اشاره می‌کند این است که می‌فرماید: «من امروز (حوادث) بی‌زبانی که صد زبان دارد برای شما به سخن در می‌آورم (تا حقایق را فاش کند)» (الْيَوْمَ أَنْطِقُ لَكُمْ الْعَجْمَاءَ ذَاتَ الْبَيَانِ). «عجماء» به معنای حیوان بی‌زبان است، ولی گاه به حوادث و مسائل دیگری که سخن نمی‌گوید نیز اطلاق می‌شود و لذا بسیاری از شارحان نهج‌البلاغه معتقدند که «عجماء» در این جا اشاره به حوادث عبرت‌آمیزی است که در عصر او یا در گذشته، روی داده و هر کدام برای خود زبان حالی دارند و انسانها را پند و اندرز می‌دهند. امام پیامهای آنها را با بیان رساتری در این جا و در موارد دیگر بیان می‌کند و نکته‌های عبرت‌آموز آنها را شرح می‌دهد.

این احتمال نیز داده شده است که منظور از آن صفات کمال خود آن حضرت و یا اوامر الهی است که اینها نیز گویی خاموشند و امام سخنان آنها را بازگویی می‌کند. در جمله دوم امام علیه السلام با قاطعیت می‌فرماید: «آن کس که از دستورات من تخلف کند از حق دور گشته است زیرا از زمانی که حق را به من نشان داده‌اند هرگز در آن تردید نکرده‌ام (بنابراین آنچه می‌گویم حق است و هرکس تخلف کند از حق فاصله گرفته)» (عَزَبَ رَأْيُ امْرِئٍ تَخَلَّفَ عَنِّي، مَا شَكَّكَتُ فِي الْحَقِّ مَذْأَرِيَّتُهُ).

در واقع صدر و ذیل این کلام از قبیل علت و معلول یا دلیل و مدعاست و با توجه به این که امام علیه السلام در دامان حق پرورش یافته و در آغوش پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم بزرگ شده و همواره کاتب وحی و شاهد معجزات بوده و از همه بالاتر «بَابُ مَدِينَةِ عِلْمِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله و سلم» و به منزله در ورودی برای شهر علم پیامبر بوده است و علاوه بر عالم ظاهر، به عالم شهود و باطن راه یافته است، این سخن هرگز ادعای گزافی نیست.

بعضی از شارحان احتمال دیگری در جمله «عَزَبَ رَأْيُ افْرِیءٍ...» داده‌اند و آن این که از قبیل نفرین باشد یعنی: «دور باد رأی کسی که از دستوراتم تخلف کند» ولی معنای اوّل مناسب‌تر به نظر می‌رسد.

در سوّمین جمله، به پاسخ سوّالی می‌پردازد که بعد از داستان «جنگ جمل» به ذهن بعضی می‌رسید و آن این که چرا امام‌المؤمنین (علیه السلام) از ماجرای این جنگ نگران بود؟ می‌فرماید: نگرانی من هرگز به خاطر خودم نبود بلکه به خاطر این بود که مبدا با آمدن همسر پیامبر ﷺ به میدان، و فریاد دروغین خونخواهی قتل «عثمان» و حضور جمعی از صحابه پیمان شکن در لشکر دشمن، گروهی از عوام به شک و تردید بیفتند، درست همانند نگرانی موسی به هنگام رویارویی با ساحران. «موسی هرگز احساس ترس نسبت به خودش نکرد، بلکه از این می‌ترسید که جاهلان و دولتهای ضلالت غلبه کنند و مردم را به گمراهی بکشانند» (يُوجِسُ مُوسَى الْإِثْلَ خِيفَةً عَلَى نَفْسِهِ بَلْ أَشْفَقَ مِنْ غَلْبَةِ الْجُهَالِ وَ دُولِ الضَّلَالِ).

این جمله اشاره به آیات سوره «طه» است آن جا که خداوند می‌فرماید: «قَالُوا يَا مُوسَى إِمَّا أَنْ تُلْقَى وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَلْقَى، قَالَ بَلْ أَلْقُوا، فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعَصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى؛ ساحران گفتند ای موسی! آیا تو اوّل عصای خود را می‌افکنی یا ما اوّل باشیم؟ گفت: شما اوّل بیفکنید، در این هنگام طنابها و عصاهای آنان بر اثر سحرشان چنان به نظر می‌رسید که حرکت می‌کند، موسی ترس خفیفی در دل احساس کرد» (مبدا مردم گمراه شوند)»^۱

در چهارمین جمله به مردم و بازماندگان جنگ جمل هشدار می‌دهد که: «امروز ما و شما در جاده حق و باطل قرار گرفته‌ایم (یا به تعبیر دیگر بر سر دو راهی حق و باطل قرار گرفته‌ایم که ما به سویی می‌رویم و شما به سوی دیگر! ما در متن حق

۱. سوره طه، آیات ۶۵ تا ۶۷.

هستیم و متأسفانه شما بر باطل و در لبۀ پرتگاه!» (الْيَوْمَ تَوَاقَفْنَا^۱ عَلَى سَبِيلِ الْحَقِّ وَ الْبَاطِلِ).

درست چشم باز کنید و وضع خود را ببینید که بر امام زمانتان خروج کرده‌اید! احترام بیعت را نگه نداشته و پیمان الهی را شکسته‌اید! و در میان مسلمین شکاف ایجاد کرده‌اید! و خونهای گروه عظیمی را ریخته‌اید! و مسئولیت بزرگی در پیشگاه خدا و برای «یوم المعاد» جهت خود فراهم کرده‌اید! نیک بیندیشید و در وضع خود تجدیدنظر کنید!

سرانجام در آخرین جمله می‌فرماید: «کسی که اطمینان به آب داشته باشد تشنه نمی‌شود (و تشنگیهای کاذب که معمولاً هنگام وحشت از فقدان آب، بر انسان چیره می‌شود به او دست نمی‌دهد)» (مَنْ وَثِقَ بِمَاءٍ لَمْ يَظْمَأْ).

اشاره به این که آن کسی که رهبر و راهنمای مطمئنی دارد، گرفتار شک و تردید و وسوسه‌های شیطانی و اضطراب و بی‌اعتمادی نمی‌گردد؛ چرا که خود را در کنار چشمه آب زلال معرفت احساس می‌کند و در مشکلات به او پناه می‌برد و از او فرمان و دستور می‌گیرد، شما هم اگر رهبر خود را بشناسید و به او اعتماد کنید، با اطمینان خاطر در راه حق گام می‌نهدید و از تزلزل و تردید و وسوسه‌های نفس و شیطان در امان خواهید بود.

نکته

مبارزه حق و باطل

در کلام بالا حق و باطل به دو جاده تشبیه شده است که گروهی از این و گروهی از آن می‌روند، اگر بخواهیم این دو واژه را در یک عبارت کوتاه و روشن تفسیر کنیم باید بگوییم حق همان واقعیّت است و باطل پندارهای بی‌اساس و سرابهایی که به

۱. توجّه داشته باشید که «تَوَاقَفْنَا» از ماده «وَقُوف» به معنای ایستادن است (قاف مقدم بر فاء است).

صورت آب نمایان می‌شود. به این ترتیب ذات پاک خداوند که از هر واقعیتی روشن‌تر و بارزتر است، نخستین چیزی است که شایسته نام حق است و غیر او به هر مقدار که با او ارتباط دارد حق است و به هر اندازه از او بیگانه است باطل است. عالم امکان، به خاطر انتسابش به خدا حق است و به خاطر آمیخته بودن با جنبه‌های عدمی، باطل است. تمام راه‌هایی که انسان را به سوی خدا می‌برد و به هستی او تکامل می‌بخشد و مراحل تازه‌ای از حیات جاوید به او می‌دهد، حق است و آنچه او را از خدا دور می‌کند و به اوهام و خیالات و پندارها پایبند می‌سازد، باطل است.

صحنه این جهان صحنه مبارزه حق و باطل است که قرآن مجید برای مجسم ساختن ابعاد این مبارزه و نتیجه و سرانجام آن، مثال بسیار جالب و پرمعنایی در سوره «رعد» بیان فرموده است: حق را به آبی تشبیه می‌کند که از آسمان نازل می‌شود و به صورت سیلاب از دامنه کوه‌ها جاری می‌شود و باطل را به کفهایی تشبیه می‌کند که بر اثر آلودگی آب بر آن ظاهر می‌شود، اما مدت زیادی طول نمی‌کشد آب وارد جلگه می‌شود آلودگی ته‌نشین می‌شود، کفها از بین می‌رود و آنچه مایه حیات و آبادانی است باقی می‌ماند.^۱

۱. سوره رعد، آیه ۱۷. شرح دقایق این مثال قرآنی را در تفسیر نمونه، ج ۱۰، ذیل همین آیه مطالعه فرمایید.

خطبه ۵

و من خطبة له عليه السلام

لما قبض رسول الله ﷺ و خاطبه العباس و ابوسفیان بن حرب فی ان یبایعا له بالخلافة (و ذلك بعد ان تمت البيعة لابی بکر فی السقیفة و فیها ینهى عن الفتنة و یبیین عن خلقه و علمه)

«هنگامی که «رسول خدا» ﷺ رحلت فرمود، «عباس» و «ابوسفیان» به «علی» علیه السلام عرض کردند که آماده‌اند با او برای خلافت بیعت کنند» (و این در زمانی بود که بیعت در «سقیفه» برای «ابوبکر» پایان یافته بود - حضرت نپذیرفت - و این خطبه را ایراد کرد و در آن، نهی از فتنه و آشوب می‌کند و از روحیه و آگاهیهای خود پرده بر می‌دارد).^۱

خطبه در یک نگاه

این خطبه از معدود خطبه‌هایی است که از «علی» علیه السلام در غیر زمان خلافتش نقل شده است.

از مجموع این خطبه و مقدمه‌ای که «سید رضی» برای آن آورده، به خوبی

۱. این خطبه علاوه بر نهج البلاغه از منابع دیگری نقل شده است. از جمله در مصادر نهج البلاغه از کتاب «المحاسن والمساوی» «بیهقی»، ج ۲، ص ۱۳۹ نقل شده است و از «تذکرة الخواص» «سبط بن جوزی» و «احتجاج طبرسی» ج ۱، ص ۱۲۷، نقل شده و از کلمات «ابن ابی الحدید» نیز استفاده می‌شود که این خطبه از طریق دیگری نیز به او رسیده است.

استفاده می‌شود که بعد از رحلت «رسول خدا» صلی الله علیه و آله، «ابوسفیان» و «عباس» خدمت آن حضرت آمدند (و شاید عباس به تحریک ابوسفیان آمده بود) و امام علیه السلام را به قیام تشویق کردند و تقاضا کردند با او به عنوان خلیفه بیعت کنند ولی امام علیه السلام با آگاهی کاملی که از شرایط زمان داشت و دلسوزی خاصی که برای بقای اسلام و در هم شکستن توطئه‌های منافقان می‌نمود تنها این بیعت را نپذیرفت بلکه با عباراتی روشن به آنها هشدار داد که از این گونه کارها بپرهیزند.

از آن جا که می‌دانست افراد ناآگاه یا مغرض به او خرده‌گیری‌هایی به خاطر سکوتش می‌کنند به آنها پاسخ داد و در پایان، عشق خود را به مرگ و شهادت و لقای پروردگار بیان می‌کند و به علم و آگاهی فراوانی اشاره می‌نماید که از اسرار است و اجازه پرده‌برداری از آن را ندارد.

* * *

بخش اول

أَيُّهَا النَّاسُ شُقُّوا أَمْوَاجَ الْفِتَنِ بِسُفْنِ النَّجَاةِ، وَ عَرِّجُوا عَنْ طَرِيقِ
الْمُنَافَرَةِ، وَ ضَعُوا تِيجَانَ الْمُفَاخَرَةِ. أَفْلَحَ مَنْ نَهَضَ بِجَنَاحٍ، أَوْ اسْتَسَلَّمَ
فَارَاحَ. هَذَا مَاءُ آجِنٍ، وَ لُقْمَةٌ يَغْصُ بِأَكْلِهَا. وَ مُجْتَنَى الثَّمَرَةِ لِغَيْرِ وَقْتِ
إِيْنَاعِهَا كَالزَّارِعِ بَغَيْرِ أَرْضِهِ.

ترجمه

ای مردم! امواج فتنه‌ها را با کشتیهای نجات بشکافید و از راه اختلاف پراکندگی
و دشمنی کنار آیید و تاجهای تفاخر و برتری جویی را از سر بنهید! آن کس که با
داشتن بال و پر (یار و یاور) قیام کند یا در صورت نداشتن نیروی کافی، راه مسالمت
پیش گیرد و راحت شود رستگار شده است. این (زمامداری بر مردم) آبی متعفن و
لقمه‌ای گلوگیر است (و اگر فرمان الهی نباشد تن به آن در نمی‌دهم)! (این را نیز
بدانید) کسی که میوه را پیش از رسیدن بچیند همانند کسی است که بذر را در زمین
نامناسب، همچون کویر و شوره‌زار بپاشد (که سرمایه و نیروی خود را تلف کرده و
نتیجه‌ای عاید وی نمی‌شود!)

شرح و تفسیر

مراقب فتنه‌انگیزان باشید!

شارح معروف «ابن میثم» در آغاز این خطبه می‌گوید: سبب این کلام
«امیر مؤمنان علی» علیه السلام آن است که چون در «سقیفه بنی ساعده» برای «ابوبکر» بیعت
گرفته شد، «ابوسفیان» برای ایجاد فتنه و آشوب و درگیری در میان مسلمانان به

سراغ «عبّاس» عموی پیامبر رفت و به او گفت: این گروه، خلافت را از «بنی هاشم» بیرون بردند و در قبیله «بنی تیم» قرار دادند (ابوبکر از این قبیله بود) و مسلم است که فردا این مرد خشن که از طایفه «بنی عدی» است (اشاره به عمر است) در میان ما حکومت خواهد کرد. برخیز؛ نزد «علی (علیه السلام) برویم و با او به عنوان خلافت بیعت کنیم.

تو عموی پیامبری و سخن من هم در میان قریش مقبول است اگر آنها با ما به مقابله برخیزند با آنها پیکار می‌کنیم و آنان را در هم می‌کوبیم. و به دنبال این سخن هر دو نزد «امیرمؤمنان علی (علیه السلام) آمدند. «ابوسفیان» عرض کرد: ای «ابوالحسن» از مسأله خلافت غافل مشو. کی ما پیرو قبیله بی‌سر و پای «تیم» بودیم! (و می‌خواست به این ترتیب امام (علیه السلام) را تحریک برای قیام و درگیری کند) این در حالی بود که حضرت می‌دانست او به خاطر دین، این سخنان را نمی‌گوید بلکه می‌خواهد فساد بر پا کند.^۱ به همین جهت خطبه بالا را ایراد فرمود.

مورّخ معروف «ابن اثیر» در کتاب «کامل» می‌نویسد که «علی (علیه السلام) در این جا به «ابوسفیان» فرمود: به خدا سوگند منظور تو چیزی جز فتنه نیست! به خدا سوگند تو همیشه در فکر بودی که برای اسلام و مسلمین ایجاد شرّ کنی! ما نیاز به نصیحت و اندرز تو نداریم!^۲ و از این جا حال و هوایی که این خطبه در آن صادر شده است به خوبی روشن می‌شود و می‌تواند پرتوی روی تمام جمله‌های خطبه بیندازد و آن را تفسیر کند.

در نخستین بخش از این خطبه، امام (علیه السلام) به چهار نکته مهم اشاره می‌فرماید: نخست می‌گوید: «ای مردم! امواج سهمگین فتنه‌ها را با کشتیهای نجات بشکافید و از راه اختلاف و پراکندگی و دشمنی کنار آیید و تاجهای تفاخر و برتری جویی را از

۱. شرح ابن میثم، ج ۱، ص ۲۷۶.

۲. کامل ابن اثیر، ج ۲، ص ۳۲۶.

سر بنهید! (أَيُّهَا النَّاسُ شُقُّوا أَمْوَاجَ الْفِتَنِ بِسُفْنِ النِّجَاةِ، وَعَرَّجُوا^۱ عَنْ طَرِيقِ الْمُنَافَرَةِ^۲، وَضَعُوا تِيجَانَ الْمَفَاخِرَةِ).

خطاب «أَيُّهَا النَّاسُ» نشان می‌دهد که تنها این دو نفر در خدمت حضرت نبودند، بلکه گروهی دیگر از مردم حضور داشتند. بعضی روایات نیز این معنا را تأیید می‌کند.

این نکته قابل توجه است که امام‌المطهر علیه السلام فتنه‌ها را به امواج کوبنده و شکننده تشبیه می‌کند و برای مقابله با آن به استفاده از کشتیهای نجات توصیه می‌کند و مراد از کشتیهای نجات، کشتیهای محکم و بزرگی است که توانایی بر شکافتن امواج و رساندن سرنشینان را به ساحل نجات دارد؛ و منظور در این جا رهبران الهی و مخصوصاً اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله است^۳ یعنی آنچه را ما می‌گوییم گوش کنید نه آنچه را خود می‌خواهید و در تأکید بر این معنا، اختلاف و تفاخر و برتری جویی گروهی و قبیله‌ای را به راه خطرناکی تشبیه می‌فرماید که باید هر چه زودتر از آن کناره‌گیری کرد (توجه داشته باشید که معنای اصلی منافرة، تفاخر دو نفر با یکدیگر و سپس به عنوان داوری نزد شخص ثالثی رفتن می‌باشد).

در واقع امام‌المطهر علیه السلام در این سخن گهربارش انگشت روی نقطه اصلی دردهای جانکاه جامعه بشریت گذارده که همیشه جنگهای خونین و اختلافات و کشمکشها و کشت و کشتارها و ناامنیها از برتری جوییها و تفاخر سرچشمه می‌گیرد؛ و اگر این بت،

۱. «عَرَّجُوا» از ماده «تَعَرَّجَ» به معنای متمایل ساختن یا متمایل شدن است و در این جا به معنای کناره‌گیری نمودن می‌باشد.

۲. «مُنَافَرَةٌ» به گفته «مقاییس اللغة» به معنای محاکمه نزد قاضی است که لازمه آن خصومت و نزاع است.

۳. در روایت مشهور و معروف از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است: «مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي كَسَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجَى وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ» اهل بیت من همچون کشتی نوحند که هرکس بر آن سوار شد نجات یافت و هرکس تخلف کرد غرق شد.

و این که «ابن ابی الحدید» گفته است این حدیث صحیح است ولی کلام مولا اشاره به آن ندارد، اشتباه است. منظور مولا این است که ببینید من چه دستور می‌دهم تا از آن پیروی کنید نه آنچه خود می‌خواهید.

شکسته شود بیشترین مشکلات جوامع بشری حل خواهد شد و دنیا امن و امان و آرام می‌گردد.

درست است که طالبان مقام و قدرت، هر کدام زیر چتر دفاع از حقوق جامعه و حفظ ارزشها پنهان می‌شوند ولی چه کسی است که نداند اینها همه بهانه رسیدن به مقام و وسیله برتری جویی بر دیگران است؟

سپس به سراغ نکته دوم می‌رود و می‌فرماید: «آن کس که با داشتن بال و پر (یار و یاور) قیام کند رستگار شده، یا در صورت نداشتن نیروی کافی راه مسالمت پیش گیرد (راحت شده و مردم را راحت کرده است) (أَفْلَحَ مَنْ نَهَضَ بِجَنَاحٍ، أَوْ اسْتَسْلَمَ فَرَّاحٌ).^۱

در واقع در این جا امام علیه السلام به این نکته اساسی اشاره می‌فرماید که قیام کردن برای گرفتن حق شرایطی دارد؛ اگر آن شرایط موجود باشد من مضایقه ندارم ولی هنگامی که شرایط موجود نیست، عقل و منطق و دین می‌گوید قیام کردن نه تنها موجب پیشرفت نیست بلکه باعث ایجاد شکاف و اختلاف و اذیت و آزار خویش و دیگران و هدر دادن نیروهاست و این یکی از اصول جاویدانی است که باید در تمام کارهای اجتماعی و مخصوصاً قیام‌های سیاسی مورد توجه دقیق باشد.

در سومین نکته اشاره به مسئله خلافت و حکومت بر مردم که گروهی یقه برای آن چاک می‌کنند و هر کار خلافی را برای وصول به آن مجاز می‌شمرند کرده و پرده از ماهیت آن بر می‌دارد، می‌فرماید: «این (زامداری بر مردم) آبی متعفن و لقمه‌ای گلوگیر است» (هَذَا مَاءُ آجِنٍ وَلُقْمَةٌ يَغْصُ بِهَا أَكْلُهَا).^۳

۱. توجه داشته باشید که «أَرَّاحٌ» گاه به معنای لازم و گاه به معنای متعدی آمده است. در صورت اول مفهومش این است که خودش راحت می‌شود و در صورت دوم دیگران را راحت می‌کند.

۲. «آجِن» از ماده «أَجَن» (بر وزن ضَرَب) و «أُجُون» به معنای تغییر و دگرگونی است و به آب متعفن که رنگ یا طعم و بوی آن تغییر پیدا می‌کند آجِن گفته می‌شود.

۳. «يَغْصُ» از ماده «غَصَص» (بر وزن هوس) به معنای گلوگیر شدن است.

درست است که حیات انسان با آب و غذاست ولی کدام آب و غذا؟ آبی که پاکیزه و لقمه‌ای که گوارا باشد و امام‌العزیز در این جا طبیعت حکومت را به آب متعفن و لقمه‌ای گلوگیر تشبیه می‌کند و به راستی همین است. انسان هر قدر به زندگی حاکمان و زمامداران نزدیک می‌شود به مشکلات عظیم و ناراحتیهای شدید و عواقب دردناک آنان آگاهتر می‌گردد، نه آرامشی دارند و نه امنیتی. تنها دورنمای این زندگی برای افراد، جالب و پرشکوه و وسوسه‌انگیز است.

البته رجال الهی به استقبال مشکلات این امر می‌روند و ناراحتیهای آن را به خاطر خدا تحمل می‌کنند و آسایش و آرامش خود را فدای خدمت به دین خدا و بندگان او می‌نمایند.

این احتمال نیز داده شده است که «هذا» اشاره به نوع حکومتی باشد که «ابوسفیان» آن را پیشنهاد می‌کرد.

به هر حال درست است که حکومت همانند آب، مایه حیات ملت‌هاست، ولی از آن جا که در جوامع بشری همیشه مورد توجه دنیاپرستان بوده است و طبعاً با مردان الهی به مبارزه و منازعه در آن بر می‌خاسته‌اند، این آب حیات بخش را آلوده می‌کردند و این غذایی که مایه قوت و قدرت برای جوامع بشری است به صورت ناگواری در می‌آوردند تا آن جا که بسیاری از اولیای حق از آن شکوه داشتند و با صراحت می‌گفتند اگر فرمان خدا و رضای او نبود هرگز به آن تن در نمی‌دادند؛ و همان گونه که در ذیل خطبه «شقشقیه» خواندیم امام‌العزیز حکومت و زمامداری را ذاتاً کم ارزشتر از آب بینی یک بز می‌شمرد.

در چهارمین نکته به یکی دیگر از ابعاد این مسأله می‌پردازد و آن این که کسی که می‌خواهد برای کار مهمی مانند تشکیل حکومت الهی قیام کند، باید در شرایط آماده‌ای اقدام نماید و یا بتواند شرایط را خودش آماده سازد وگرنه قیامهای بی مورد و حساب نشده، ثمره‌ای جز ناکامی و شکست نخواهد داشت. امام‌العزیز در این رابطه می‌فرماید: «کسی که میوه را پیش از رسیدن بچیند همانند کسی است که بذر

را در زمین نامناسب (همچون کویر و شوره‌زار) بپاشد (که سرمایه و نیروی خود را تلف کرده و نتیجه‌ای عاید او نمی‌گردد) «وُجِّتِنِی الثَّمَرَةَ لِغَیْرِ وَقْتِ اِیْنَاعِهَا^۱ کَالزَّارِعِ بِغَیْرِ اَرْضِهِ».

جمعی از شارحان نهج البلاغه احتمال داده‌اند که ضمیر در «بَغَیْرِ اَرْضِهِ» به زارع برگردد و مفهومش این است «مانند کسی است که در زمین دیگری بذر بپاشد که ثمره‌اش عاید دیگران می‌شود»؛ ولی با توجه این که امام علیه السلام آن را با چیدن میوه نارس یکسان دانسته است، ضعف این تفسیر روشن می‌شود.

این سخن در واقع یکی دیگر از اصول جاویدان و درسهای اساسی برای تشکیل حکومت‌های الهی است؛ به این معنا که طالبان حق و عاشقان عدالت هرگز نباید گرفتار احساسات زودگذر شوند و با مطالعات محدود به کاری دست زنند که شرایط آن مهیا نیست، بلکه باید با صبر و حوصله به فراهم ساختن شرایط و ترتیب مقدمات و تهیة قوا و نیروهای لازم دست زنند هر چند این کار زمانی را طلب کند، همان طور که باغبان آگاه هرگز به سراغ میوه‌های نارس نمی‌رود، هرچند نیاز فراوان به میوه برای تغذیه خود و یا فروش داشته باشد و نیز کشاورز آگاه، در زمین نامساعد بذر نمی‌افشاند بلکه قبلاً با صبر و حوصله، زمین را شخم زده و شوره‌زار را آماده می‌کند، سپس به بذر افشانی مشغول می‌شود.

نکته

چرا علی علیه السلام بعد از پیامبر قیام نکرد؟

بسیاری سؤال می‌کنند با این که «علی علیه السلام» برای خلافت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم از همه شایسته‌تر بود و افزون بر این پیامبر بارها بر جانشینی و خلافت او تأکید فرمود، چرا

۱. «ایناع» از ماده «نُئِع» (بر وزن منع) به معنای رسیدن و بلوغ است این واژه معمولاً در مورد رسیدن میوه‌ها به کار می‌رود و هنگامی که به باب افعال می‌رود باز به همین معناست.

آن حضرت برای گرفتن این حقّ مسلّم خویش که در واقع حقّ امتّ اسلامی بود بی‌پناخت و قدرت نمایی نکرد؛ بلکه سکوت فرمود و میدان به دست دیگران افتاد؟ پاسخ این سؤال به وضوح در عبارت کوتاه و پر معنای این خطبه آمده است؛ و در واقع چند دلیل برای عدم قیام خود ذکر فرموده است:

نخست این که کسانی که به او پیشنهاد قیام کرده‌اند مانند «ابوسفیان» به یقین حسن نیت نداشته‌اند و یا - مانند عبّاس - تحت تأثیر کسانی بود که حسن نیت نداشتند؛ و لذا امام آنان را در این خطبه، فتنه جو و برتری طلب خوانده است. دیگر این که حضرت به خوبی می‌دید که در مسیر خود تقریباً تنه‌است و جز یارانی اندک کسی را ندارد؛ به همین دلیل در بعضی از خطبه‌های نهج‌البلاغه نیز امام با صراحت می‌گوید: «تنها یاوران من اهل بیت من بودند و من نخواستم آنها را به خطر بیفکنم»^۱!

از همه اینها گذشته، حکومت و زمامداری مردم برای امام یک هدف نبود؛ چرا که او آن را آبی متعفن و لقمه‌ای گلوگیر می‌داند؛ بلکه وسیله‌ای برای احقاق حق و اجرای عدالت و یا دفع باطل می‌دانست.^۲ ولی هنگامی که می‌بیند این قیام به این هدف منتهی نمی‌شود، بلکه ایجاد خلاف میان صفوف مسلمین می‌کند و ممکن است منافقان که منتظر بودند از آب گِل آلود ماهی بگیرند، برخیزند و اساس اسلام را به خطر بیندازند، چاره‌ای جز سکوت نمی‌بیند.

«ابن ابی‌الحدید» می‌گوید: روایت شده است که روزی «فاطمه» علیها السلام امام را به قیام ترغیب کرد و در همان حال صدای مؤذن برخاست (أَشْهَدُ أَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ) امام رو به همسر گرامیش فاطمه کرد، فرمود: «أَيَسُرُّكَ زَوَالُ هَذَا النَّدَاءِ مِنَ الْأَرْضِ؛ آیا دوست داری این صدا از روی زمین برچیده شود؟» عرض کرد: نه فرمود: پس مطلب

۱. به خطبه ۲۶ مراجعه شود.

۲. به خطبه ۳۳ مراجعه شود.

همان است که من می‌گویم (باید سکوت و تحمل کرد).^۱

از همه اینها گذشته هر کار - مخصوصاً قیامهای مهم اجتماعی سیاسی - نیاز به فراهم شدن شرایط دارد و باید زمینه‌های آن فراهم گردد و در غیر این صورت نتیجه‌ای جز ناکامی و شکست و اتلاف نیروها نخواهد داشت و مانند آن است که میوه نارسیده را از درخت بچینند یا بذر در شوره‌زار بریزند. امام که از این واقعیتهای با خبر بود، وظیفه الهی خود را در این دید که سکوت را بر قیام ترجیح دهد.

۱. شرح ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۱۳.

بخش دوم

فَإِنْ أَقُلَّ يَقُولُوا: حَرَصَ عَلَى الْمُلْكِ، وَإِنْ أَسْكُتَ يَقُولُوا: جَزَعَ مِنَ الْمَوْتِ! هَيْهَاتَ بَعْدَ اللَّتَا وَالتَّى! وَاللَّهِ لَا بَنُ أَبَى طَالِبٍ أَنَسَ بِالْمَوْتِ مِنَ الطِّفْلِ بِثَدْيِ أُمِّهِ، بَلِ أُنْذِمَتْ عَلَى مَكُنُونٍ عِلْمٌ لَوْ بُحْتُ بِهِ لَأَضْطَرَّ بِنْتُمُ اضْطِرَابَ الْأَرْضِيَّةِ فِي الطَّوِيِّ الْبَعِيدَةِ.

ترجمه

اگر (دربارهٔ خلافت و شایستگی‌هایم و وضعیّت پیامبر در این زمینه نسبت به من) سخن بگویم می‌گویند: او نسبت به حکومت بر مردم حریص است! و اگر سکوت کنم می‌گویند: از مرگ می‌ترسد! عجیب است بعد از آن همه حوادث گوناگون (آن همه رشادتهایی که غزوات اسلامی از من دیده یا شنیده‌اند چگونه ممکن است مرا به ترس از مرگ نسبت دهند) به خدا سوگند انس و علاقهٔ فرزند ابوطالب به مرگ و شهادت از علاقهٔ طفل شیرخوار به پستان مادرش بیشتر است! (من اگر سکوت می‌کنم) به خاطر آن است که اسراری در درون دارم که اگر آنها را اظهار کنم شما همچون طنابها در چاه‌های عمیق به لرزه در می‌آید!

* * *

شرح و تفسیر

با این بهانه جویان چه باید کرد؟!

امام علیه السلام در بخش دوم این خطبه اشاره به بهانه جوییها و ایرادهای ضدّ و نقیض ناآگاهان و حسودان می‌کند و می‌گوید: هر موضعی که من در برابر امر خلافت بگیرم،

این سیاه دلان بی خبر ایرادی مطرح می‌کند، می‌فرماید:

«اگر دربارهٔ خلافت و شایستگی‌ام نسبت به آن و عدم شایستگی دیگران سخن بگویم و به افرادی که به سراغم می‌آیند پاسخ مثبت بدهم می‌گویند: او نسبت به حکومت و زمامداری بر مردم حریص است؛ و اگر دم فرو بندم و ساکت بنشینم خواهند گفت از مرگ می‌ترسد» (فَإِنْ أَقْلَ يَقُولُوا: حَرَصَ عَلَى الْمُلْكِ وَإِنْ أَسْكُتَ يَقُولُوا: جَزَعٌ مِنَ الْمَوْتِ).

آری! این شیوهٔ همیشگی نابخردان و لجوجان است که مردان خدا دست به هر کاری بزند ایرادی بر آن می‌گیرند و حتی از تناقض‌گویی و پیریشان‌بافی در این زمینه ابایی ندارند! قیام کنند ایراد می‌گیرند، قعود کنند اشکال می‌کنند، تلاش کننده خرده‌گیری می‌کنند، نسبت به مسائل بی‌اعتنا باشند سخن دیگری می‌گویند و به همین دلیل مؤمنان راستین هرگز گوششان بدهکار این گونه سخنان ضد و نقیض نیست!

این همان است که در حدیث معروف از امام صادق علیه السلام نقل شده است که: «إِنَّ رَضَى النَّاسِ لَا يُمْلِكُ وَ أَلْسِنَتُهُمْ لَا تُضْبِطُ؛ خشنودی همهٔ مردم به دست نمی‌آید و زبانهایشان هرگز بسته نمی‌شود»^۱

شبهه همین معنا در خطبهٔ ۱۷۲ نیز آمده است که می‌فرماید: بعضی به من گفتند ای فرزند ابوطالب تو نسبت به حکومت حریص هستی و من پاسخ دادم به خدا سوگند شما حریص‌ترید! من حقی را که شایستهٔ آنم می‌طلبم و شما مانع می‌شوید (اما شما مقامی را می‌طلبید که هرگز شایستهٔ آن نیستید و انگیزه‌ای جز دنیاطلبی ندارید)!

سپس در ادامهٔ این سخن به پاسخ کسانی می‌پردازد که سکوت او را به ترس از مرگ نسبت می‌دادند، می‌فرماید: «عجیب است بعد از آن همه حوادث گوناگون

۱. «بحار الانوار»، ج ۶۷، ص ۲ و «تفسیر نور الثقلین»، ج ۱، ص ۴۰۵.

(جنگهای بدر، أحد، حنین، خیبر و احزاب بعد از آن همه رشادتها که از من شنیده یا دیده‌اید، چه کسی می‌تواند وصله ترس از مرگ را به علی بچسباند؟! به خدا سوگند انس و علاقه فرزند «ابوطالب» به مرگ «و شهادت در راه خدا و اطاعت از اوامر الهی) از علاقه طفل شیرخوار به پستان مادرش بیشتر است!» (هَيْهَاتَ بَعْدَ اللَّتَيَا وَ اللَّتَى! وَاللَّهِ لَأَبْنُ أَبِي طَالِبٍ أَنَسُ بِالْمَوْتِ مِنَ الطِّفْلِ بِئَذَى أُمِّهِ).

«ولی اگر من سکوت می‌کنم به خاطر آن است که علوم و آگاهی و اسراری در درون دارم که اگر اظهار کنم همچون طنابها در چاه‌های عمیق و لرزه درمی‌آید!» «بَلْ أُنْذِمْتُ^۱ عَلَى مَكْنُونٍ عَلِمَ لَوْ بُحْتُ^۲ بِهِ لَأَضْطَرَبْتُمُ الْأَرْضِيَّةَ^۳ فِي الطَّوِيِّ^۴ الْبَعِيدَةِ).

نکته‌ها

۱- سابقه دلاوریهای امام‌العلیه السلام

امام‌العلیه السلام با اشاره کوتاهی به شجاعتها و دلاوریها و ایثارگریهای خود در غزوات و جنگهای مختلف اسلامی و در مواضعی چون «ليلة المبيت» (شب‌ی که علی‌علیه السلام در بستر پیامبر ﷺ خوابید و آن حضرت از چنگال دشمن‌رهایی یافت) و غیر آن، به خرده‌گیران یادآوری می‌کند که من از هیچ حادثه مهمی وحشت ندارم و امتحان

۱. «اندمجت» از ماده «اندماج» به معنای پیچیده شدن و پنهان گشتن است و در این جا اشاره به اسرار نهانی در قلب پاک امام‌العلیه السلام است.

۲. «بُحْتُ» از ماده «بَوَّح» (بر وزن لوح) به معنای آشکار کردن و ترک کتمان است و به همین جهت به فضای وسیع «باحه» و به اعمال مجاز «مباح» گفته می‌شود.

۳. «أَرْضِيَّة» جمع «رِشَاء» (بر وزن رضاء) به معنای طناب بلند است و «رِشَوْه» را به این خاطر «رِشَوْه» می‌نامند که همچون طنابی است که به دلو وصل می‌کنند تا آب از چاه برکشند و رِشَوْه دهنده به کمک آن به مقصود خود می‌رسد.

۴. «طَوِيُّ» از ماده «طَوَّى» به معنای پیچیدن و در نوردیدن است و در این جا به معنای چاه است به خاطر این که اطراف چاه را سنگ‌چین می‌کنند.

خود را در طول زندگی‌ام به خوبی پس داده‌ام؛ بنابراین سکوت من هرگز دلیل بر ضعف یا ترس نیست؛ بلکه مصالح اسلام و امت اسلامی را در این سکوت می‌بینم؛ ولی در بیان این معنا اشاره به ضرب‌المثل معروفی از رعب می‌کند و می‌فرماید: (بَعْدَ اللَّتْيَا وَالَّتْيَا).

داستان ضرب‌المثل از این قرار است که مردی اقدام به ازدواج کرد. اتفاقاً همسر او زنی کوتاه قد، کم سن و سال، بد اخلاق و نامناسب بود و درد و رنجهای زیادی از او کشید و سرانجام طلاقش داد. در مرحله دوم با زن بلند قامتی ازدواج کرد که او هم بیش از همسر اول او را رنج و عذاب و آزار داد و ناچار به طلاق او شد؛ و بعد گفت: «بَعْدَ اللَّتْيَا وَالَّتْيَا لَا أَتَزَوَّجُ أَبَدًا»؛ بعد از آن زن کوتاه قد و دیگر زن بلند قامت، هرگز همسری انتخاب نخواهم کرد» و این ضرب‌المثلی شد برای حوادث بزرگ و کوچک و صغیر و کبیر؛ اشاره به این که من در زندگانیم همه گونه حوادث را با شجاعت و شهامت پشت سر گذاشته‌ام و دیگر جای این توهّمات درباره من نیست.

۲- چرا از مرگ بترسم؟!

نکته دیگر این که امام علیه السلام می‌فرماید: علاقه من به مرگ از علاقه طفل شیرخوار به پستان مادرش بیشتر است. درست است که شیر و پستان مادر مایه حیات طفل هستند که طفل آب و غذا و حتی دارو را از آن می‌گیرد، به همین دلیل هنگامی که پستان را قبل از رفع حاجت از او می‌گیرند چنان داد و فریاد و جزع می‌کند که گویی تمام دنیا را از او گرفته‌اند؛ هنگامی که به او باز می‌گردانند آن چنان اظهار خشنودی می‌کند که گویی تمام عالم را به او داده‌اند؛ ولی این علاقه هرچه هست از غریزه سرچشمه می‌گیرد؛ اما علاقه امام علیه السلام و همه عارفان الهی به مرگ و ملاقات پروردگار (مخصوصاً شهادت در راه خدا) علاقه‌ای است که از عقل و عشق می‌جوشد. آنها مرگ را سرآغاز زندگی نوین در جهان بسیار گسترده‌تر می‌بینند. مرگ برای آنها دریچه‌ای است به سوی عالم بقا، شکستن زندان است و آزاد شدن، گشوده شدن

۳- چرا سکوت کردم؟

امام علیه السلام می‌گوید: سکوت من به خاطر آگاهی بر اسراری است که اگر آن را آشکار سازم همچون طنابها در چاه‌های عمیق به لرزه در می‌آید. روشن است که چاه‌ها هر چه عمیق‌تر باشند لرزش طناب و دلو در اعماق آنها بیشتر است؛ زیرا مختصر لرزشی در یک سوی طناب تبدیل به لرزش وسیعی در سوی دیگر می‌شود. اما این که این اسرار اشاره به کدام امر است، در میان شارحان «نهج البلاغه» گفتگوست و احتمالات زیادی درباره آن داده‌اند؛ گاه آن را اشاره به وصیت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به سکوت و ترک درگیری دانسته‌اند و گاه اشاره به آگاهیهای آن حضرت بر عواقب امور و مصالح و مفاسد جامعه اسلامی که سبب سکوت می‌گشت دانسته‌اند.

بعضی آن را اشاره به آگاهی آن حضرت بر احوال آخرت می‌دانند یعنی من مسائلی از جهان دیگر می‌دانم که اگر برای شما آشکار سازم تکان خواهید خورد. بعضی آن را اشاره به «قضا و قدر» حتمی الهی دانسته‌اند که دامن امت را فرو گرفته و به بیراهه‌ها می‌کشاند.

ولی انصاف این است که هیچ یک از این احتمالات چهارگانه با محتوای خطبه و جمله‌های قبل و شأن ورود آن سازگر نیست و بهتر این است که گفته شود این جمله اشاره به دگرگونی‌هایی است که در حال «صحابه» و مدعیان اسلام و ایمان بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم رخ می‌داد و افرادی که مردم دیروز، آنها را پرچمدار حق می‌دانستند پرچمدار ضلالت و باطل می‌شوند و کسانی که دیروز پشت سر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و در سایه او با دشمنان پیکار می‌کردند و شمشیر می‌زدند زیر پرچم منافقان قرار می‌گیرند و چنان دین به دنیا می‌فروشند که مردم آگاه در تعجب و حیرت فرو می‌روند. می‌فرماید: من آگاهی‌هایی از حوادث آینده و دگرگونی حال افراد دارم که اگر بازگو کنم سخت تکان خواهید خورد و همین‌هاست که مرا به سکوت و تحمل زجر و شکیبایی واداشته است.

چه کسی باور می‌کرد «طلحه و زبیر» که در صفوف مقدّم صحابه جای داشتند
 آتش افروز جنگ جمل شوند؟ چه کسی باور می‌کرد «عایشه» همسر پیامبر ﷺ و امّ
 المؤمنین ابزار دست نفاق افکنان گردد و خون بیش از ده هزار نفر ریخته شود؟ و
 سؤالات مهمّ دیگری از این قبیل. با این حال چگونه می‌توانم بر افراد تکیه کنم و به
 اعتماد آنها قیام نمایم من که از این اسرار با خبرم!

* * *

خطبه ۶

و من كلام له عليه السلام

لَمَّا اشير عليه بالآ يتبع طلحة و الزبير و لا يرصد لهما القتال و فيه يبين عن صفة
بأنهم لا يخذع

این خطبه در زمانی از امام علی (ع) صادر شد که بعضی به آن حضرت پیشنهاد کردند
طلحه و زبیر را دنبال نکند^۱ و آماده نبرد با آنان نشود، در این سخن، امام این ویژگی
خود را که هرگز فریب نمی خورد و غافلگیر نمی شود بیان می دارد.

خطبه در یک نگاه

هنگامی که «طلحه» و «زبیر» پیمان شکنی کردند و با «عایشه» به «بصره» آمدند
و آن جا را در زیر سلطه خود قرار دادند، بعضی معتقد بودند که امام با آنها درگیر
نشود؛ آنها را به حال خود رها سازد و پایه های خلافت را محکم کند، چیزی
نمی گذرد که آنان تسلیم می شوند.

۱. در این که چه کسی چنین پیشنهادی را کرد در میان مفسران گفتگوست. مرحوم «شیخ مفید» در کتاب
«الجمال» این پیشنهاد را به «اسامة بن زید» نسبت می دهد که در حالی که بعضی از مورخان و شارحان غیر
شیعه آن را به امام حسن علی (ع) نسبت داده اند ولی روشن است که این روایت با آن روابطی که میان امام
مجتبی علی (ع) و پدرش و مجموعه خاندان وجود داشته تناسبی ندارد. این احتمال نیز وجود دارد که پیشنهاد را
نه یک نفر بلکه گروهی از عافیت طلبان ناآگاه و بی خبر داده باشند.

امام در آغاز این کلام با صراحت می‌گوید که این یک اشتباه بزرگ است و من هرگز دست روی دست نمی‌گذارم تا دشمن نیرومند شود و مرا غافلگیر کند! سپس در جمله دیگری تصمیم قاطع خود را در جنگ با آنان با استفاده از نیروی وفادارش بیان می‌کند و تصریح می‌فرماید که این روش من تا پایان عمر خواهد بود. سرانجام در آخرین جمله به این حقیقت اشاره می‌کند که این مخالفتها تازگی ندارد از آن روز که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم رحلت فرمود این مخالفتها شروع شد و هنوز ادامه دارد.

* * *

وَاللّٰهُ لَا اَكُوْنُ كَالضَّبْعِ تَنَامُ عَلٰى طُوْلِ اللَّذَمِ، حَتّٰى يَصِلَ اِلَيْهَا طَالِبُهَا، وَ يَحْتَلِهَا رَاصِدُهَا، وَلِكِنِّىْ اَضْرِبُ بِالْمُقْبِلِ اِلَى الْحَقِّ الْمُدْبِرِ عَنْهُ، وَ بِالسَّامِعِ الْمُطِيعِ الْعَاصِيِ الْمُرِيْبِ اَبَدًا، حَتّٰى يَأْتِىَّ عَلٰى يَوْمِىْ. فَوَاللّٰهِ مَا زِلْتُ مَدْفُوْعًا عَنْ حَقِّىْ، مُسْتَأْثَرًا عَلٰى، مُنْذُ قَبِضَ اللّٰهُ نَبِيَّهٗ ﷺ حَتّٰى يَوْمِ النَّاسِ هَذَا.^۱

ترجمه

به خدا سوگند من همچون کفتار نیستم که با ضربات آرام و ملایم (در برابر لانه‌اش) به خواب می‌رود تا صیاد به او می‌رسد و دشمنی که در کمین اوست غافلگیرش می‌کند (ولی من غافلگیر نمی‌شوم)؛ بلکه (با هوشیاری تمام، مراقب مخالفان هستم) و با شمشیر برنده هواداران حق، برکسانی که به حق پشت کرده‌اند می‌کوبم و با دستیاری فرمانبرداران مطیع با عاصیان ناباور می‌جنگم؛ و این روش همیشگی من است تا روزی زندگی‌ام پایان گیرد! به خدا سوگند! از زمان وفات پیامبر تا امروز همواره از حَقِّم بازداشته شده‌ام و دیگران را که هرگز همسان من نبودند بر من مقدّم داشته‌اند!

* * *

۱. مؤلف کتاب «مصادر نهج البلاغه» به مدراک دیگری اشاره می‌کند که این خطبه را نقل کرده‌اند، از جمله: «تاریخ طبری»، «امالی شیخ طوسی»، «صحاح اللغة» و «غریب الحدیث» نوشته «ابوعبید القاسم بن سلام».

شرح و تفسیر

در برابر دشمن نباید غافلگیر شد!

امام در پاسخ کسانی که پیشنهاد عدم تعقیب «طلحه» و «زبیر» پیمان شکن را می کردند، می فرماید: «به خدا سوگند من همچون کفتار نیستم که با ضربات آرام و ملایم (در برابر لانه اش) به خواب می رود تا صیاد به او می رسد و دشمنی که در کمین اوست غافلگیرش می کند!» (وَاللَّهِ لَا أَكُونُ كَالضَّبُعِ^۱ تَنَامُ عَلَى طُولِ اللَّذَمِّ^۲، حَتَّى يَصِلَ إِلَيْهَا طَالِبُهَا، وَيَخْتَلِهَا^۳ رَاصِدُهَا^۴).

این ضرب المثل از آن جا پیدا شده است که معروف است کفتار حیوان ابله‌ی است و به آسانی می توان او را شکار کرد؛ به این ترتیب که صیاد آهسته با ته پای خود یا قطعه سنگ یا چوبدستی به در لانه کفتار می زند و او به خواب می رود سپس او را به راحتی صید می کند.

در این جا افسانه‌هایی نیز ساخته شده، از جمله این که صیاد آرام و آهسته می گوید: ای کفتار! در خانه ات آرام گیر و بخواب و این سخن را چند بار تکرار می کند. او هم به انتهای لانه اش می رود و می خوابد و می گوید: کفتار در خانه نیست، کفتار خوابیده است. سپس در خواب فرو می رود و صیاد وارد لانه او می شود و با طناب می بندد و بیرون می برد و به همین جهت کسانی را که در برابر دشمن به راحتی غافلگیر می شوند به کفتار تشبیه می کنند.

۱. «ضبع» (بر وزن سَبُع) به معنای کفتار است و گاه سال قحطی را ضبع می نامند به خاطر این که همه چیز را می خورد و از بین می برد.

۲. «لَذَمٌ» به گفته بسیاری از ارباب لغت به معنای کوبیدن سنگ یا چیز دیگر بر زمین است، با صدایی که شدید نباشد. طبیعی است چنین صدایی اگر به طور مکرر واقع شود می تواند خواب آور بوده باشد.

۳. «يَخْتَلِهَا» از ماده «ختل» بر وزن ختم به معنای خدعه و نیرنگ است و «مخاتله» به معنای راه رفتن آهسته به سوی صید به طوری که فرار نکند آمده است.

۴. «راصد» از ماده «رصد» به معنای مراقبت کردن و در کمین نشستن است و لذا به مراقبت کردن «منجّمان» نسبت به ستارگان «رصد» گفته می شود و محل آن را رصدخانه می نامند.

واقعتهای تاریخی آن زمان نشان می‌دهد که پیشنهاد عدم تعقیب «طلحه» و «زبیر» بسیار ساده لوحانه بود؛ چرا که نقشه این بود که آنها «بصره» و سپس «کوفه» را در اختیار خود بگیرند و «معاویه» با آنها بیعت کند و در «شام» از مردم نیز برای آنان بیعت بگیرد و به این ترتیب بخشهای عمده جهان اسلام در اختیار جاه طلبان پیمان شکن قرار گیرد و تنها مدینه در دست «علی» (علیه السلام) بماند.

آنها باتکیه بر شعار خونخواهی «عثمان» روز به روز مردم را به هیجان بیشتر فرا می‌خواندند و تدریجاً این شعار که قاتل «عثمان»، «علی» (علیه السلام) است را در میان مردم پخش می‌کردند و مردم ناآگاه را بر ضد امام می‌شوراندند.

واضح است که اگر «امیرمؤمنان علی» (علیه السلام) با سرعت، ابتکار عمل را در دست نمی‌گرفت نقشه منافقان به زودی عملی می‌شد و همان‌گونه که می‌دانید با آن سرعت عمل که امام در پیش گرفت نخستین توطئه و تلاش جدایی طلبان را در نطفه خاموش ساخت و به آسانی «بصره» و «کوفه» و تمام عراق را نجات داد و اگر برنامه امام در مورد ظالمان «شام» با مخالفت بعضی از یاران ناآگاه روبه رو نمی‌شد به خوبی «شام» نیز از شر ظالمان نجات می‌یافت و پاکسازی می‌شد و جهان اسلام یکپارچه در اختیار آن حضرت قرار می‌گرفت ولی متأسفانه - همان‌گونه که در ذیل خطبه «شَقِيقِيَه» بیان شد - جهل و ناآگاهی و لجاجت در برابر فریب و نیرنگ دشمن، کار خود را کرد و جنگ با «شامیان» در آستانه پیروزی کامل، متوقف گشت. سپس در ادامه این سخن امام به نکته دیگری می‌پردازد که گفتار اولش را با آن تکمیل می‌کند، می‌فرماید: «من نه تنها غافلگیر نمی‌شوم بلکه با هوشیاری تمام مراقب مخالفان هستم و ابتکار عمل را از دست نمی‌دهم و با شمشیر برنده هواداران حق، بر کسانی که به حق پشت کرده‌اند نبرد می‌کنم و با دستیاری فرمانبرداران مطیع با عاصیان ناباور می‌جنگم؛ و این روش همیشگی من است تا روزی که زندگی‌ام پایان گیرد!» (وَلَكِنِّي أَضْرِبُ بِالْمُقْبِلِ إِلَى الْحَقِّ الْمُدْبِرِ عَنْهُ، وَبِالسَّامِعِ الْمُطِيعِ الْعَاصِيِ الْفَرِيبِ أَبَدًا، حَتَّى يَأْتِيَ عَلَيَّ يَوْمِي).

بدیهی است در یک جامعه، همواره همهٔ مردم طالب حق نیستند؛ گروهی بی‌ایمان یا سست ایمان و هواپرست و جاه‌طلب وجود دارند که وجود یک پیشوای عالم و عادل را مزاحم منافع نامشروع خود می‌بینند و دست به تحریکات می‌زنند و از حرب‌های فریب و نیرنگ و دروغ و تهمت و شایعه پراکنی بهره می‌گیرند. پیشوایان آگاه و بیدار باید به این گونه افراد مهلت ندهند همانند یک عضو فاسد سرطانی، آنها را از پیکر جامعه جدا سازند و نابود کنند؛ و در صورتی که خطرشان شدید نباشد آنها را محدود کنند؛ و همیشه هواداران حق و مطیعان گوش بر فرمان، سلاح برنده‌ای برای در هم کوبیدن این گروه‌ها.

امام (علیه السلام) در سومین و آخرین نکته از سخن خود اضافه می‌کند که این کارشکنی‌ها برای من تازگی ندارد: «به خدا سوگند از زمان وفات پیامبر (صلی الله علیه و آله) تا امروز همواره از حَقِّم بازداشته شده‌ام و دیگران را بر من مقدّم داشته‌اند!» (فَوَاللّٰهِ مَا زِلْتُ مَدْفُوعاً عَنْ حَقِّي، مُسْتَأْثِراً عَلَيَّ، مُنْذُ قَبِضَ اللّٰهُ نَبِيَّهٖ ﷺ حَتَّى يَوْمِ النَّاسِ هَذَا) اشاره به این که کار «طلحه» و «زبیر» یک مسأله تازه نیست؛ حلقه‌ای است از یک جریان مستمر، که از روز وفات پیامبر شروع شد و هنوز هم ادامه دارد.

تعبیر به «مدفوعاً» و «مستأثراً» اشاره به مقاومتی است که دشمن پیوسته در مقابل امام (علیه السلام) داشته و او را عقب می‌زده و دیگران را بر روی مقدّم می‌نموده است چرا که تحمّل عدل و داد او را نمی‌کرده و یا نسبت به فضایل او رشک می‌ورزیده است.

تعبیر به (حَتَّى يَوْمِ النَّاسِ هَذَا) - با توجه به اضافهٔ روز به مردم - ممکن است اشاره به این باشد که آن روز که تنها بودم حَقِّم را گرفتند و امروز هم که مردم با اصرار تمام با من بیعت کرده‌اند باز گروهی به مخالفت پرداخته‌اند، در حالی که اگر بر مسند خلافت ظاهری هم بنشینم باز حَقّ من برتر و بالاتر از اینهاست!

قابل توجّه این که در کلامی از «امیرمؤمنان علی (علیه السلام)» که مرحوم «شیخ مفید» در «ارشاد» آورده است چنین می‌خوانیم:

«هَذَا طَلْحَةُ وَ الزُّبَيْرُ لَيْسَا مِنْ أَهْلِ النَّبُوءَةِ وَ لَا مِنْ ذُرِّيَةِ الرَّسُولِ ﷺ حِينَ رَأَى أَنَّ اللَّهَ قَدْ رَدَّ عَلَيْنَا حَقَّنَا بَعْدَ أَغْصِرٍ فَلَمْ يَصْبِرَا حَوْلًا وَاحِدًا وَ لَا شَهْرًا كَامِلًا حَتَّى وَثَبَا عَلَى دَأْبِ الْمَاضِينَ قَبْلَهُمَا لِيَذْهَبَا بِحَقِّي وَ يُفَرِّقَا جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ عَنِّي؛

این «طلحه» و «زبیر» با این که نه از خاندان نبوتند و نه از فرزندان رسول خدا ﷺ، هنگامی که دیدند خداوند حق ما را بعد از سالها به ما باز گردانده حتی یک سال، بلکه یک ماه کامل صبر نکردند! و برخاستند و همان روش گذشتگان را در پیش گرفتند که حق مرا از میان ببرند و جماعت مسلمین را از گرد من پراکنده سازند!^۱

نکته

پیام به همه مسئولان

امام علی (ع) در این گفتار تاریخی خود درسی به همه زمامداران بیدار و با ایمان و مسئولین کشورهای اسلامی داده است که برای مقابله با خطرات دشمن، گاه روزها، بلکه ساعتها و لحظه‌ها سرنوشت ساز است. نباید فرصت را به سادگی از دست بدهند و تسلیم پیشنهادهای سُست عافیت طلبان گردند.

امام علی (ع) افرادی را که این لحظات حسّاس را از دست می‌دهند تشبیه به «گفتار» کرده است. این تشبیه از چند جهت قابل توجّه است:

«گفتار» حضور دشمن را احساس می‌کند ولی با زمزمه‌های او به خواب می‌رود؛ خوابی که منتهی به اسارت و مرگ او می‌شود.

«گفتار» در خانه و لانه خود شکار می‌شود.

«گفتار» حتی بدون کمترین مقاومت در چنگال دشمن گرفتار می‌گردد و به دام

می‌افتد.

۱. «ارشاد شیخ مفید»، ج ۱، ص ۲۴۳، طبع «انتشارات علمیه اسلامیة».

کسانی که فرصتهای زودگذر را با خوش باوریها یا ضعف و سستی یا تردید و تأمل از دست می‌دهند نیز همچون گفتارند، به خواب می‌روند و در خانه و لانه خود به دام می‌افتند و مقاومتی از خود نشان نمی‌دهند.

این سخن بدان معنا نیست که بی‌مطالعه یا بدون مشورت و در نظر گرفتن تمام جوانب کار اقدام کنند؛ بلکه باید با مشاورانی شجاع و هوشیار، مسائل را بررسی کرد و پیش از فوت وقت اقدام نمود.

* * *

خطبه ۷

و من خطبة له عليه السلام

يَذم فيها اتباع الشيطان

اتَّخَذُوا الشَّيْطَانَ لَأَمْرِهِمْ مَلَكَاً، وَ اتَّخَذَهُمْ لَهُ أَشْرَكَاءَ، فَبَاضَ وَ فَرَّخَ فِي صُدُورِهِمْ، وَ دَبَّ وَ دَرَجَ فِي حُجُورِهِمْ، فَنَظَرَ بِأَعْيُنِهِمْ، وَ نَطَقَ بِأَلْسِنَتِهِمْ، فَزَكَبَ بِهِمُ الزَّلَلَ، وَ زَيَّنَ لَهُمُ الْخَطَلَ، فِعْلَ مَنْ قَدْ شَرِكَهُ الشَّيْطَانُ فِي سُلْطَانِهِ، وَ نَطَقَ بِالْبَاطِلِ عَلَى لِسَانِهِ!¹

ترجمه

خطبه‌ای از آن حضرت که در آن پیروان شیطان را مذمت می‌کند:
(این زشت سیرتان) شیطان را ملاک و اساس کار خود قرار داده‌اند؛ او نیز آنها را به عنوان دامهای خویش (یا شریکان خود) برگزید و به دنبال آن در سینه‌های آنها تخمگذاری کرد؛ سپس آن را مبدل به جوجه نمود. این جوجه‌های شیطانی از درون سینه‌های آنان خارج شده، در دامنشان حرکت کرد و پرورش یافت (و سرانجام کارشان به جایی رسید که) شیطان با چشم آنها نگاه کرد و بازبانشان سخن گفت. آنها

۱. در «مصادر نهج البلاغه» آمده است که این «خطبه» را «زمخشری» در «ربیع الابرار» (ج ۱، ص ۱۰۹) آورده است و «ابن اثیر» در «النهاية» فی «غریب الحديث» (ج ۲، ص ۵۰) بخشی از آن را ذکر کرده است.

را بر مرکب لغزشها سوار کرد و سخنان فاسد و هزل و باطل را در نظرشان زینت بخشید؛ و به این دلیل اعمال آنها اعمال کسی است که شیطان او را در سلطه خود شریک ساخته و سخنان باطل را بر زبان او نهاده است (و از این طریق می توان آنها را به خوبی شناخت).

* * *

شرح و تفسیر

پیروان شیطان!

این «خطبه» در عین فشردگی و کوتاهی، ترسیم دقیقی از پیروان «شیطان» و چگونگی نفوذ او در آنها و سپس آثار و پیامدهای مرگبار آن را نشان می دهد و توضیح می دهد از چه راه «شیطان» وارد وجود انسانها می شود و غافلان را در دام خویش گرفتار می سازد؛ سپس چگونه آنها را در هر مسیری که می خواد به کار می گیرد؛ و در حقیقت هشدار می دهد که باید دقیقاً مراقب نفوذ تدریجی «شیطان» در وجودشان باشند و هنگامی که کمترین آثار این نفوذ آشکار شد به مبارزه برخیزند.

گرچه این خطبه از کسانی سخن می گوید که مانند «طلحه» و «زبیر» یا «معاویه» و لشکریان «شام» یا «خوارج نهروان» در گذشته در دام شیطان گرفتار شدند، ولی واضح است که منحصر به آنها نیست؛ بلکه یک بیان کلی برای همه کسانی است که طعمه شیطان می شوند.

* * *

در این «خطبه» نفوذ شیطان در پیروان خود در چند مرحله دقیقاً بیان شده است و امام علیه السلام آن را با ظرافت و فصاحت و بلاغت ویژه خود در لابه لای تشبیهات زیبا و گویا به بهترین وجهی شرح می دهد به گونه ای که بهتر از آن تصور نمی شود.

در نخستین مرحله به این حقیقت اشاره می‌فرماید که: نفوذ شیطان در وجود هر انسانی اختیاری است نه اجباری. این انسانها هستند که به او چراغ سبز نشان می‌دهند و جواز ورودش را در کشور وجود خویش صادر می‌کنند، می‌فرماید: «(این زشت سیرتان) شیطان را ملاک و اساس کار خود قرار دادند» (اتَّخَذُوا الشَّيْطَانَ لِأَفْرِهَم مَلَكَ) «ملاک» از ماده «مَلَك» به معنای اساس و پایه چیزی است. مثلاً گفته می‌شود قلب ملاک تن است یعنی قوام و اساس آن را تشکیل می‌دهد.

این همان چیزی است که در قرآن مجید به روشنی به آن اشاره شده، می‌فرماید: «إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ؛ او بر کسانی که ایمان دارند و بر پروردگارشان توکل می‌کنند تسلطی ندارد؛ تسلط او تنها بر کسانی است که او را به سرپرستی خود برگزیده‌اند و کسانی که به وسیله او شرک می‌ورزند (و به فرمانهایش به جای فرمان خدا گردن می‌نهند)»^۱.

بنابراین، کلام مزبور همانند آیات قرآن، پاسخی است به کسانی که در مورد سلطه شیطان بر بنی‌آدم خرده می‌گیرند که چگونه خداوند این موجود خطرناک را بر نوع انسان مسلط ساخته و در عین حال از آنها می‌خواهد پیروی شیطان نکنند. این سخن می‌گوید: شیطان از دیوار و پشت بام وارد نمی‌شود، بلکه در می‌زند هرکس در را به روی او گشود، وارد خانه دلش می‌شود و آن کس که در را نگشاید، باز می‌گردد. درست است که او به هنگام در زدن اصرار می‌ورزد و پافشاری می‌کند، ولی در برابر او فرشتگان الهی نیز هشدار می‌دهند و امدادگری می‌کنند.

در مرحله دوم می‌فرماید: «(بعد از این انتخابی که از سوی گمراهان انجام می‌شود، شیطان نیز انتخابی می‌کند و آن این که) آنها را به عنوان دامها (یا

۱. سوره نحل، آیات ۹۹ و ۱۰۰.

شریکان) خویش برگزیده است» (وَاتَّخَذَهُمْ لَهُ أَشْرَاقاً).^۱

سپس در همین مرحله، به توضیح جمله سربسته فوق پرداخته، می‌فرماید: «او در درون سینه‌های آنها تخمگذاری کرد، سپس آن را مبدل به جوجه نمود» (فَبَاضَ وَفَرَّخَ فِي صُدُورِهِمْ).^۲

در این تشبیه جالب امام علیه السلام، سینه‌های شیطان صفتان را آشیانه «ابلیس» و محل تخمگذاری او معرفی می‌کند و به دنبال آن می‌افزاید: «این جوجه‌های شیطانی از درون سینه‌های آنها خارج شده، در دامانشان حرکت کرد و پرورش یافت» (وَدَبَّ وَدَرَجَ فِي حُجُورِهِمْ).

بعضی از «شارحان نهج البلاغه» تصریح کرده‌اند که (دَبَّ) از ماده «دبیب» به معنای حرکت ضعیف (وَدَرَجَ) حرکتی قویتر از آن است شبیه به حرکت‌های مختصر کودکان در دامن مادر و آغوش پدر است.

تعبیر به (دَرَجَ) ممکن است اشاره به این حقیقت نیز باشد که پرورش افکار و خوهای شیطانی، در انسان معمولاً به صورت ناگهانی نیست؛ بلکه به طور تدریجی صورت می‌گیرد. همان گونه که در پنج مورد از آیات قرآن مجید از آن تعبیر به «خُطُواتِ الشَّيْطَانِ؛ گام‌های شیطان» شده است و مؤمنان را از آن بر حذر داشته که به خوبی نشان می‌دهد شیطان گام به گام انسان را به پرتگاه کفر و ضلالت و فساد می‌کشانند.^۳

سپس به بیان مرحله سوم این نفوذ خطرناک پرداخته، می‌فرماید: «کارشان به جایی رسید که شیطان با چشم آنها نگاه کرد و با زبانش سخن گفت» (فَنَظَرَ بِأَعْيُنِهِمْ، وَ نَطَقَ بِالسِّنِّتِهِمْ).

۱. «اشراک» هم جمع «شریک» است و هم جمع «شرک» (بر وزن نمک) به معنای دام و هر دو معنای در

عبارت فوق متحمل است و شارحان «نهج البلاغه» هر کدام یکی از آنها را برگزیده‌اند و گاه هر دو را.

۲. این جمله با «فاء تفریع» شروع شده که نشا می‌دهد شرح جمله سربسته پیش است.

۳. سوره بقره، آیات ۱۶۸ و ۲۰۸ - سوره انعام، آیه ۱۴۲ - سوره نور، آیه ۲۱.

یعنی سرانجام این تخم شیطانی که مبدل به جوجه شده بود و پرورش یافت و قوی شد، تبدیل به شیطانی می‌شود متحد با آنها، یعنی در تمام اعضای آنها نفوذ می‌کند به طوری که صاحب شخصیت دوگانه‌ای می‌شوند. از یک نظر انسانند و از یک نظر شیطان، ظاهرشان شبیه انسانهاست، اما باطنشان شیطانی است. چشم و گوش و زبان و دست و پای آنها همه به فرمان شیطان است و طبیعی است که همه چیز را به رنگ شیطانی می‌بینند و گوششان آماده شنیدن نغمه‌های شیطان است. در چهارمین مرحله، به نتیجه نهایی این سیر انحرافی تدریجی پرداخته، می‌فرماید: هنگامی که به این جا رسیدند، شیطان «آنها را بر مرکب لغزشها و گناهان سوار کرد (مرکبی که آنها را به سوی انواع معاصی کبیره و کفر و ضلالت می‌کشانند)؛ و سخنان فاسد و هزل و باطل را در نظر آنان زینت بخشید» (فَرَكِبَ بِهِمُ الزَّلَّالَ، وَ زَيْنَ لَهُمُ الْخَطَلَ).^۱

این سخن شبیه همان چیزی است که امام علی (ع) در کلام نورانی دیگری می‌فرماید: «أَلَا وَ إِنَّ الْخَطَايَا خَيْلٌ تُمَسُّ حُمِلَ عَلَيْهَا أَهْلُهَا؛ اگاه باشید گناهان و خطاها همچون مرکبهای سرکش و لجام گسیخته‌اند که گناهکاران، بر آن سوار می‌شوند»^۲ در پنجمین و آخرین مرحله، می‌فرماید: «اعمال آنها اعمال کسی است که شیطان او را در سلطه خود شریک ساخته و سخنان باطل را بر زبان او نهاده است» (فَعَلَ مَنْ قَدْ شَرِكُهُ الشَّيْطَانُ فِي سُلْطَانِهِ، وَ نَطَقَ بِالْبَاطِلِ عَلَى لِسَانِهِ).^۳ اشاره به این که اعمال آنها به خوبی گواهی می‌دهد که «شیطان» در آنها نفوذ

۱. این تفسیر ینابر این است که «حرف باء» در «بهم» برای تعدیه باشد ولی اگر «باء» را به معنای «استعانت» تفسیر کنیم، مفهوم جمله این می‌شود که شیطان به کمک آنها خودش بر مرکب خطا و لغزش سوار می‌شود؛ ولی با توجه به جمله «وَزَيْنَ لَهُمُ الْخَطَلَ» و فاء تفریع فَرَكِبَ تفسیر اول مناسب‌تر به نظر می‌رسد. (دقت کنید).
۲. خطبه ۱۶ نهج البلاغه.

۳. کلمه «فَعَلَ...» منصوب است به عنوان مفعول مطلق برای فعل محذوفی و در تقدیر «فَعَلُوا ذَلِكَ فَعَلَ...» می‌باشد و نیز می‌تواند مفعول مطلق باشد برای قدر جامع بین جمله‌های قبل (نظر - نطق - ركب و زین) و مفهوم جمله این می‌شود که افعال اینها افعال کسی است که «شیطان» آنها را در کار خود شریک ساخته است.

کرده و به راهی که می‌خواهد می‌برد. سخنانشان سخنان شیطانی و نگاه‌های آنها نگاه‌های شیطانی، و در مجموع اعمال آنها ردّ پای شیطان به خوبی دیده می‌شود و در واقع امام (علیه السلام) می‌خواهد در این مرحله طریق شناخت این گونه اشخاص را که همان اعمال شیطانی است نشان دهد.

گرچه در کتب معروف شرح نهج‌البلاغه و اسانید آن چیزی به دست نیامد که نشان دهد امام (علیه السلام) در این خطبه ناظر به چه اشخاصی است و درباره چه گروهی سخن می‌گوید، ولی به نظر می‌رسد که افرادی مانند «طلحه و زبیر» و همراهان آنها و لشکریان «معاویه» و فرماندهان آنها و «خوارج» و همفکران آنان مورد توجه حضرت در این گفتار بوده‌اند؛ اما مسلم است که این بیان بسیار دقیق و پر محتوا اختصاص به آنها ندارد و تمام کسانی را که در مسیر «شیطان» گام بر می‌دارند و تحت نفوذ او هستند شامل می‌شود.

نکته

برنامه‌ریزی شیاطین!

بحث درباره «شیطان» بسیار طولانی و گسترده است. فلسفه آفرینش «شیطان»، چگونگی نفوذ «شیطان» در انسانها، طول عمر شیطان، داستان شیطان و آدم (علیه السلام)، لشکریان شیطان، شیاطین جنّی و انسی، علامت نفوذ «شیطان» در انسان و مانند اینها؛ ولی بدیهی است که شرح همه این مسائل در این مختصر نمی‌گنجد. تنها باید به اشاراتی که بتواند روشنایی‌ای بر این بحثها بیندازد و با مسیر خطبه بالا هماهنگ باشد قناعت کنیم.

از آیات قرآن به خوبی استفاده می‌شود که «شیطان» از آغاز به صورت یک موجود «شریر» آفریده نشده بود؛ بلکه موجود پاکی بود که در صفوف «فرشتگان» جای داشت (هر چند فرشته نبود).

ولی حبّ ذات افراطی و خودخواهی و تکبر سبب شد که از فرمان خدا نسبت به

سجده بر «آدم» عليه السلام سرباز زند و نه تنها مرتکب معصیت شود بلکه علم و حکمت خدا را نیز به زیر سؤال برد و این دستور را غیر حکیمانه بشمرد و به وادی ضلالت و کفر فرو غلطد.

او از خداوند تقاضای باقیماندن تا قیامت را کرد و خدا نیز تقاضای او را نسبت به زنده ماندن تا وقت معلوم قبول فرمود و این به خاطر آن بود که بندگان را به وسیله او و لشکریانش بیازماید، یا به تعبیری دیگر همان گونه که وجود شهوات در درون نفس آدمی و مقاومت عقل و ایمان در برابر نیروهای مخالف، سبب قوت و قدرت انسان در مسیر اطاعت فرمان خدا می شود؛ همچنین وسوسه های «شیطان» از برون و مقاومت سرسختانه انسان در برابر او سبب تکامل او می گردد؛ چرا که همیشه وجود دشمن، عامل حرکت و تحصیل قدرت و قوت و پیشرفت و تکامل است.

اما این بدان معنا نیست که «شیطان» نفوذ اجباری در انسانها داشته باشد؛ بلکه انسانها هستند که به او اجازه وسوسه را می دهند. قرآن مجید با صراحت می گوید: «إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ؛ تو بر بندگان من سلطه نداری».^۱ و در جای دیگر می فرماید: «إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ؛ او بر کسانی که ایمان دارند و بر پروردگارشان توکل می کنند تسلطی ندارد».^۲ و نیز از قول خود شیطان این نکته را با صراحت نقل می کند که در روز قیامت به پیروان خود می گوید: «وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تُلْؤُمُونِي وَلُؤْمُؤَا أَنْفُسِكُمْ؛ من بر شما تسلطی نداشتم جز این که دعوتتان کردم و شما دعوت مرا پذیرفتید؛ پس مرا ملامت نکنید، خوشتن را ملامت کنید».^۳

این نکته نیز حائز اهمیت است که خداوند برای خنثی کردن وسوسه های

۱. سوره اسراء، آیه ۶۵.

۲. سوره نحل، آیه ۹۹.

۳. سوره ابراهیم، آیه ۲۲.

شیاطین، لشکریان و جنودی آفریده است که از جمله آنان عقل و خرد و فطرت و وجدان و پیامبران الهی و فرشتگان خدایند که حافظان اهل ایمان و نگه دارندگان آنها در برابر وسوسه‌های شیاطین می‌باشند. هرکس خود را در خط آنها قرار دهد حمایتش می‌کنند و وسوسه‌های شیطان را از او دور می‌سازند و هرکس خود را در خط شیاطین قرار دهد و اصرار و لجاجت ورزد، دست از حمایتش بر می‌دارند.

این نکته نیز شایان دقت است که «شیطان» سعی دارد در اعماق جان انسان نفوذ کرده و از آن جا تأثیر بر اعمال او بگذارد همان گونه که در خطبه بالا به آن اشاره شده بود که گویی در درون سینه‌ها تخمگذاری کرده و جوجه‌های خود را پرورش می‌دهد؛ سپس آن را در دامن خود انسان بزرگتر می‌کند تا آن جا که با وجود او متحد می‌شود؛ چشم و گوش و زبان و دست و پا، رنگ «شیطانی» به خود می‌گیرد و آثار «شیطانی» از خود بروز می‌دهد.

در کلمات «امیرمؤمنان علی علیه السلام» در «غرر الحکم» آمده است: «إِخْذَرُوا عَدُوَّ أَنْفَذَ فِي الصُّدُورِ حَفِيًّا وَ نَفَثَ فِي الْأَذَانِ نَجِيًّا؛ از آن دشمنی بپرهیزید که در سینه‌ها مخفیانه نفوذ می‌کند و در گوشها آهسته فوت می‌کند»!

شبهه این معنا - با کمی تفاوت - در خطبه ۸۳ «نهج البلاغه» نیز آمده است. در خطبه ۱۲۱ نیز می‌خوانیم: «إِنَّ الشَّيْطَانَ يُسَنِّي لَكُمْ طُرُقَهُ وَ يُرِيدُ أَنْ يَحُلَّ لَكُمْ دِينَكُمْ عُقْدَةً عُقْدَةً؛ شیطان راه‌های خویش را برای شما آسان جلوه می‌دهد و می‌خواهد پیمانهای الهی دین شما را گره گره بگشاید».

به هر حال هدف از ایراد خطبه فوق و مانند آن هشدار است به همه انسانها که مراقب این دشمن بزرگ که عداوت خود را از آن زمان که آدم آفریده شد با او و فرزندانش اعلام نمود، باشند؛ و با توکل بر لطف بی‌پایان خداوند و استمداد از عقل و فطرت و وجدان و الهام گرفتن از ارشادهای پیامبران الهی و استمداد از «فرشتگان» پروردگار، خود را از حوزه نفوذ «شیطان» دور دارند.

آخرین نکته‌ای که لازم می‌دانیم در این اشاره کوتاه ذکر کنیم این است که طبق

صریح بعضی از آیات قرآن، شیاطین منحصر به «ابلیس» و لشکر پنهانی او نیستند؛ بلکه گروهی از انسانها نیز شیطان نامیده شده‌اند. چرا که کار آنها عیناً همان کار شیاطین است: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا؛ این چنین در برابر هر پیامبری دشمنی از شیاطین انس و جنّ قرار دادیم که به طور سرّی سخنان فریبنده و بی‌اساس را برای اغفال مردم - به یکدیگر می‌گفتند».^۱

آری باید مراقب وسوسه‌های همه آنها بود.

* * *

۱. سورة انعام، آیه ۱۱۲.

خطبه ۸

و من كلام له عليه السلام

يعنى به الزبير فى حال اقتضت ذلك و يدعوهُ فى الدّخول فى البيعة،
ثانياً

مقصود امام از اين سخن زبير است در جايى كه اقتضاى چنين سخنى داشت و هدف امام اين است كه با اين سخن او را به بيعت خود بازگرداند.

خطبه در يك نگاه

گوشه‌اى از داستان «طلحه و زبير» و پيمان‌شكنى آنها را در شرح خطبه‌هاى سابق خوانديد؛ آنها با امام به ميل و اختيار خود بيعت كردند و حتّى هنگامى كه خدمتش رسيدند و اجازه رفتن به «عمره» را خواستند، امام فرمود: شما قصد «عمره» نداريد. سوگند ياد كردند كه هدفى جز اين ندارند! امام به آنها پيشنهاد كرد كه بار ديگر بيعت خود را تجديد كنيد، آنها نيز با تعبيرات مؤكّد، بيعت را تجديد كردند. امام به آنها اجازه داد كه براى «عمره» بروند؛ هنگامى كه خارج شدند، به حاضران فرمود: «به خدا سوگند آنها را در فتنه‌اى مشاهده خواهيد كرد كه (جنگ و خونريزى به راه مى‌اندازند و خودشان) در آن كشته مى‌شوند».^۱

۱. «ابن ابى الحديد»، ج ۱، ص ۲۳۲.

«زبیر» برای توجیه پیمان شکنی خود بهانه‌ای درست کرد؛ و آن این که تنها با دستش بیعت کرده و مجبور بوده و با قلب بیعت نکرده است! امام در پاسخ او این خطبه را ایراد فرمود (این نکته قابل توجه است که بعضی این سخن را به امام «حسن مجتبی علیه السلام» نسبت داده‌اند که به امر پدرش علی علیه السلام پس از خطبه «عبدالله بن زبیر» در روز «جمل» فرمود؛ ولی بعدی به نظر نمی‌رسد که علی علیه السلام این سخن را قبلاً در پاسخ ادعاهای «بیر» بیان فرموده بود و امام حسن علیه السلام از آن در خطبه‌اش در روز جمل بهره‌گیری کرد):^۱

* * *

يَزْعُمُ أَنَّهُ قَدْ بَايَعَ بِيَدِهِ، وَلَمْ يُبَايِعْ بِقَلْبِهِ، فَقَدْ أَقَرَّ بِالْبَيْعَةِ، وَادَّعَى الْوَلِيَجَةَ. فَلَيَأْتِ عَلَيْهَا بِأَمْرٍ يُعْرِفُ، وَإِلَّا فَلْيَدْخُلْ فِيمَا حَرَجَ مِنْهُ.

ترجمه

او ادعا می‌کند که بیعتش تنها با دست بود نه با دل، پس اقرار به بیعت کرده، ولی مدعی یک امر پنهانی است (که نیتش برخلاف آن بوده) بنابراین بر او لازم است که دلیل روشنی بر این ادعای خود بیاورد وگرنه باید در آن چیزی که از آن خارج شده، داخل شود و به بیعت خود بازگردد و نسبت به آن وفادار باشد.

* * *

شرح و تفسیر

عذرهای بدتر از گناه

با توجه به آنچه در بالا گفته شد، امام علیه السلام این سخن را در پاسخ «زبیر» مطرح

۱. به کتاب مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۳۴ تا ۳۳۵ مراجعه شود.

فرمود که می‌خواست برای پیمان شکنی خود توجیهی دست و پا کند؛ زیرا «معاویه» او را تحریک به خروج و سلطه بر «کوفه» و «بصره» کرد و آنها را فریب داد که می‌خواهد تمام «شام» را در اختیارشان گذارد.^۱ «طلحه و زبیر» به خاطر جاه‌طلبی که داشتند پیمان مؤکد خود را با امام شکستند و «زبیر» در توجیه این کار گفت: «من تنها با دست خود بیعت کردم، نه با دل»!

امام در این سخن پاسخ دندان شکنی به او می‌دهد پاسخی که در تمام محافل حقوقی دنیای دیروز و امروز مورد قبول است و یک اصل اساسی در مسائل قضایی محسوب می‌شود؛ می‌فرماید: «او ادعا می‌کند که با دست خود بیعت کرد و هرگز با قلبش بیعت ننموده است» (يَزْعُمُ أَنَّهُ قَدْ بَايَعَ بِيَدِهِ، وَلَمْ يُبَايِعْ بِقَلْبِهِ).

سپس می‌افزاید: «او با این سخنش اقرار به بیعت می‌کند و ادعای یک امر باطنی برخلاف ظاهر بیعت دارد» (فَقَدْ أَقَرَّ بِالْبَيْعَةِ، وَادَّعَى الْوَلِيَجَةَ^۲ در واقع این سخن او ترکیبی است از اقرار و ادعا؛ اقرارش مسموع و مقبول است و اما در مورد ادا باید اقامه دلیل کند.

لذا به دنبال آن امام می‌فرماید: «او باید قرینه قابل قبولی که بر این امر گواهی دهد اقامه کند (و اثبات نماید در شرایطی بوده که از روی اجبار و اکراه، این بیعت انجام شده و قلب او با دست و زبانش هماهنگی نداشته) در غیر این صورت باید دوباره به آنچه از آن خارج شده باز گردد و نسبت به بیعتش وفادار باشد» (فَلْيَأْتِ عَلَيْهَا بِأَمْرِ يُعَرِّفُ، وَإِلَّا فَلْيَدْخُلْ فِيهَا حَرْجَ مِنْهُ).

بسیاری از مردم دیده بودند که «طلحه» و «زبیر» با میل خود نزد امام آمدند و بیعت کردند؛ آنها جزء نخستین افراد بودند و این امر در مسجد انجام گرفت؛ این بیعت از هر نظر قابل قبول است و اگر کسی می‌خواهد غیر آن را ادعا کند باید دلیل

۱. شرح ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۳۱.

۲. «ولیجة» از ماده «ولج» به معنای دخول است؛ و گاه به ورود مخفیانه اطلاق می‌شود و به کسی که محرم اسرار است ولیجه می‌گویند و در خطبه بالا به معنای یک امر پنهانی و درونی آمده است.

محکم و قرینه آشکاری بر ادّعی خود بیاورد. علاوه بر این همه می دانستند که در مورد بیعت با علی علیه السلام اکراه و اجباری وجود نداشت؛ گروه اندکی از سرشناسان بیعت نکردند، امام هم مزاحمتی برای آنها ایجاد نکرد. با توجّه به این، ادّعی عدم هماهنگی باطن و ظاهر چیزی نبود که به این سادگی قابل پذیرش باشد.^۱

همان گونه که گفته شد این یک اصل اساسی در تمام محافل حقوقی و قضایی است که هرکس ظاهراً با میل خود قراردادی را ببندد، باید به آن وفادار باشد و ادّعی اکراه و اجبار و جدایی دل از زبان، و باطن از ظاهر پذیرفته نیست و الاّ هر کس می تواند قرارداد خود را با دیگران به راحتی به هم بزند. خریدار و فروشنده و ازدواج کننده و واقف و... هر وقت قرارداد را به مصلحت خود ندیدند، بگویند ما تنها با زبان یا دست، قرارداد بستیم و قلب ما همراه نبود!

در این صورت به اصطلاح، سنگ روی سنگ بند نمی شود و تمام قراردادهای افراد و دولتها و ملّتها از ارزش و اعتبار سقوط می کند و این چیزی است که هیچ عاقلی نمی پذیرد؛ حتّی به یقین «زبیر» هم این معنا را می دانست ولی برای اغفال عوام که سیل اعتراض را به روی او گشوده بودند که چرا بیعت خود را شکسته؟ تشبّث به این حشیش و توسّل به این دلیل واهی جست.

اینها همه به خاطر آن است که مردم آن زمان مخصوصاً عرب برای بیعت اهمیّت فوق العاده ای قائل بودند و شکستن آن را گناه بزرگ و تخلف غیر قابل قبولی می دانستند.

* * *

۱. به کامل ابن اثیر، ج ۳، ص ۱۹۱ مراجعه شود (چاپ بیروت).

خطبه ۹

و من كلام له عليه السلام

فی صفته و صفة خصومه و يقال انها فی اصحاب الجمل
بخشی از سخنان علی علیه السلام که در توصیف خودش و توصیف دشمنان است و گفته
می شود منظور امام در این جمله ها مخالفان او در جنگ جمل هستند.

وَقَدْ أَرْعَدُوا وَابْرَقُوا، وَمَعَ هَذَيْنِ الْأَمْرَيْنِ الْفَشْلُ، وَلَسْنَا نُزْعِدُ حَتَّى
نُوقِعَ، وَلَا نُسِيلُ حَتَّى نُمْطِرَ.^۱

ترجمه

آنها (طلحه و زبیر و یارانشان) رعد و برقی نشان دادند ولی با این همه کارشان به
سستی و شکست انجامید ولی ما رعد (برقی) نشان نمی دهیم مگر این که بباریم و
سیلی جاری نمی کنیم مگر این که بارانی به راه اندازیم!

* * *

۱. به گفته نویسنده «مصادر نهج البلاغه» این سخن را علاوه بر «سید رضی» در «نهج البلاغه»، «واقدی» نیز
آن را ضمن خطبه ای از حضرت در روز جنگ «جمل» نقل کرده است. مرحوم «شیخ مفید» نیز در کتاب
«الجمل» (صفحه ۱۷۷) از کتاب «الجمل واقدی» نقل کرده است. «ابن اعثم کوفی» نیز آن را در کتاب
«فتوحات» خود ذکر کرده است.

شرح و تفسیر

هیاهوی تو خالی

از تعبیراتی که در کلام بالا آمده، چنین استفاده می‌شود که امام علیه السلام این سخنان را بعد از پایان جنگ جمل بیان فرموده و اشاره به سخنانی است که طلحه و زبیر و یاران آنها در آغاز جنگ بیان کرده بودند و قال و غوغایی به راه انداختند ولی سرانجام، کاری از پیش نبرده و مفتضحانه شکست خوردند و «طلحه و زبیر» جان خود را در این راه باختند.

امام علیه السلام می‌فرماید: «آنها رعد و برقی نشان دادند ولی با این همه کارشان به سستی و شکست انجامید» (وَقَدْ أَزْعَدُوا وَأَبْرَقُوا، وَمَعَ هَذَيْنِ الْأَمْرَيْنِ الْفُشْلُ). این تشبیه زیبا اشاره به ابرهایی می‌کند که رعد و برق فراوانی ظاهر می‌کنند و به مردم نوید باران پربرکتی می‌دهند اما سرانجام بی آن که قطره‌ای ببارد متلاشی و پراکنده می‌شوند.

سپس امام علیه السلام می‌افزاید: «ولی ما رعد (و برقی) نشان نمی‌دهیم تا بباریم و سیلی جاری نمی‌کنیم مگر این که بارانی به راه بیندازیم» (وَلَسْنَا نُرْعِدُ حَتَّى نُوقِعَ، وَلَا نُسِيلُ حَتَّى نُفْطِرَ).
اشاره به این که ما تا ضربات کاری بر پیکر دشمن وارد نکنیم نمی‌خروشیم و تا

در میدان مبارزه کار دشمن را نسازیم سر و صدایی به راه نمی‌اندازیم! در واقع این دو جمله کوتاه بیانگر دو مکتب مختلف در فعالیتهای اجتماعی و نظامی و سیاسی است. گروهی مرد سخند و اهل حرف، در این میدان که وارد می‌شوند غوغا می‌کنند؛ ولی به هنگام عمل جز سستی و ناتوانی و ناکامی بهره‌ای ندارند.

گروهی دیگر اهل کردار و عملند، سخن کم می‌گویند اما عمل بسیار دارند. ساکت و خاموشند اما کار آمد و قهرمان. پیامبران الهی و مردان خدا و مجاهدان راه حق از گروه دوم بوده‌اند ولی اهل باطل و لشکریان شیطان غالباً در گروه اول جای دارند.

در این جا نکته ظریفی است که باید به آن توجه داشت و آن این که رعد و برق قبل از باریدن است و سیلاب بعد از آن، گروهی هستند که رعد و برقی نشان می‌دهند، اما بعداً بارانی ندارند و بدتر از آنها گروهی هستند که سیلابی راه می‌اندازند بی‌آن که قبل از آن بارانی داشته باشند یعنی حتی بعد از شکست و ناکامی ادعای پیروزی و موفقیت و کامیابی دارند و این هر دو از روشهای افراد نادرست و بی‌منطق است. گروه اول مدعیان دروغین و گروه دوم دروغپردازان بی‌شرم و حیا هستند!

از بعضی روایات استفاده می‌شود هنگامی که رسولان علی‌علیه‌السلام، که برای دعوت آنها به انجام وظایف الهی و بازگشت به سوی جامعه مسلمین و عمل به پیمان بیعت رفته بودند، بازگشتند و حامل خبر اعلان جنگ آنها نسبت به امام‌المؤمنین بودند که با نهایت بی‌شرمی، با صراحت پیام داده بودند: آماده جنگ و مهیای نبرد باش! و صریحاً امام‌المؤمنین را تهدید کرده بودند. امام‌المؤمنین از این پیام برآشت و همان گونه که در خطبه ۲۲ و ۱۷۴ خواهد آمد به این تهدیدهای نابخردانه آنان پاسخ فرمود که هیچ‌کس تاکنون جرأت نداشته است مرا تهدید به جنگ و ضربات در میدان جنگ کند و تعبیر به رعد و برق خالی از باران در کلام مبارک امام‌المؤمنین اشاره به همین تهدیدهای تو خالی و مبارزه طلبی‌های بی‌محتواست.^۱

نکته‌ها

۱- مرد عمل

آنچه در گفتار بالا از امام‌المؤمنین آمده است - همان گونه که اشاره شد - یکی از اصول اساسی مدیریت «اولیاء الله» است. هرگز اهل جار و جنجال و سر و صدا نبوده‌اند؛

۱. مرحوم «علامه مجلسی» در «بحار الانوار» ج ۳۲، ص ۶۰ و ۱۸۸ ضمن روایاتی به تهدیدهای آنان اشاره کرده است.

بلکه به عکس، همیشه عمل نشان می‌دادند.

آنها این ویژگی اخلاقی را به اصحاب و یاران خود نیز منتقل می‌کردند که به جای قال و غوغا، جهاد و تلاش از خود نشان دهند. نمونه این معنا چیزی است که در داستان جنگ «بدر» آمده که وقتی لشکر «ابوسفیان» کمی نفرات مسلمین را مشاهده کردند باور نکردند که پیامبر اسلام با این عدد کم به مقابله آنها برخاسته و احتمال می‌دادند که نفرات بیشتری همراه او به میدان آمده باشند و در گوشه‌ای از میدان و در پستی‌ها و پشت بلندی‌ها پنهان شده باشند؛ به همین دلیل «ابوسفیان» به یکی از سربازانش به نام «عمیر» دستور داد که در اطراف میدان دقیقاً گردش کند و ببیند آیا تعداد مسلمین همان است که دیده می‌شود؟ «عمیر» سوار بر مرکب شد و اطراف میدان گردش کرد و همه جا را به دقت بررسی نمود و نگاهی نیز به قیافه اصحاب و یاران پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله انداخت، سپس نزد «ابوسفیان» آمد و با او چنین گفت: «ما لَهُمْ كَمِينَ وَ لَا مَدَدَ وَلَكِنْ نَوَاضِحُ يَثْرِبُ قَدْ حَمَلَتِ الْمَوْتَ النَّاقِعَ أَمَا تَرَوْنَهُمْ حُرْسًا لَا يَتَكَلَّمُونَ، يَتَلَمَّظُونَ تَلَمَّظَ الْأَفَاعِي، مَا لَهُمْ مَلَجًا إِلَّا سُيُوفُهُمْ، مَا أَرَاهُمْ يُؤَلُّونَ حَتَّى يُقْتَلُوا وَ لَا يُقْتَلُونَ حَتَّى يَقْتُلُوا بَعْدَهُمْ فَأَرْتَاوَا رَأَيْكُمْ فَقَالَ لَهُ أَبُو جَهْلٍ: كَذِبْتَ وَ جَبُنْتَ؛ آنها نه کمینی دارند و نه نیروی کمک کننده دیگری (من فکر می‌کنم) شترهای مدینه مرگ برای شما (سوغات) آورده‌اند! آیا نمی‌بینید سپاه محمد خاموشند و سخن نمی‌گویند و همچون مارهای خطرناک زبانشان را در اطراف دهان به گردش در می‌آورند! آنها هیچ پناهگاهی جز شمشیرهایشان ندارند و من باور نمی‌کنم که آنان به میدان جنگ پشت کنند بلکه می‌ایستند تا کشته شوند و کشته نمی‌شوند مگر این که به تعداد خود از شما بکشند! این عقیده من است و شما تصمیم خود را بگیرید! «ابوجهل» (از این پیام تکان خورد ولی برای حفظ ظاهر) گفت: تو دروغ می‌گویی و ترسیده‌ای مطلب چنین نیست!^۱

۱. «بحار الانوار»، ج ۱۹، ص ۲۲۴.

سرانجام جنگ «بدر» نشان داد که آنچه «عمیر» از وضع مسلمانان استنباط کرده بود واقعیت داشت نه آنچه «ابوجهل» گفت.

این سخن هرگز منافات با این ندارد که انسان برای استفاده از جنبه‌های روانی در میدان جنگ رجز بخواند و با کلمات کوبنده، دشمن را بمباران کند. مشکل آن جاست که تمام همت، رجزخوانی و خلاصه کردن همه چیز در حرف و سخن باشد. همیشه باید اساس کار را عمل تشکیل دهد و سخن جنبه فرعی داشته باشد و به عنوان پشتوانه‌ای برای عمل مورد استفاده قرار گیرد. نمونه گروه اول، «طلحه» و «زبیر» و همدستان آنها بودند و نمونه بارز گروه دوم، امام‌المطلب و یارانش.

در خطبه ۱۲۴ «نهج البلاغه»، تعبیر روشنی در این باره دیده می‌شود و آن این که امام‌المطلب ضمن دستورات جنگی به نیروهایش فرمود: «أَمِيتُوا الْأَصْوَاتَ فَإِنَّهُ أَطْرَدُ لِلْفُتُلِ؛ به هنگام نبرد صداها را خاموش کنید که سستی را بهتر دور می‌سازد».^۱

۲- فرق میان غوغا سالاری و تبلیغات مفید و مؤثر

ممکن است مرز میان این دو عنوان برای بعضی مشکل و پیچیده باشد که از یکسو از گفتار بی‌عمل نهی شده و خاموش بودن و عمل نشان دادن به عنوان یک

۱. یکی از شعرای معاصر، این مسأله را در قالب مثال زیبایی بیان می‌کند که ملت‌هایی که اهل سخن هستند نه اهل عمل، چگونه دائماً اسیر جنگال دشمنانند و آنهایی که اهل کارند نه حرف، چگونه آزاد و سعادتمند و خوشبختند می‌گویند:

دوش می‌گفت بلیلی با باز	کز چه حال تو خوشتر است از من؟!
تو که زشتی و بد، عبوس و مهیب!	تو که لالی و گنگ و بسته دهن!
مست و آزاد روی دست شهان	با دو صد ناز می‌کنی مسکن
من بدین ناطقی و خوش خوانی	با خوش اندامی و ظریفی تن
قفسم مسکن است و روزم شب	بهره‌ام غصه است و رنج و محن
باز گفتا که راست می‌گویی	لیک سرش بود بسی روشن
دأب تو گفتن است و ناکردن	خوی من کردن است و ناکفتن!

ارزش معرفتی گردیده، و از سوی دیگر سخنانی که جنبه تبلیغی دارد و از نظر روانی دوستان را تقویت و روحیه دشمن را تضعیف می‌کند یکی از ابزارهای مبارزه و موفقیت شمرده شده است، مانند رجزخوانی در میدان جنگ که در میان بزرگان نیز در «غزوات» رسول الله و جنگهای امیرمؤمنان و سایر امام معصوم همچون سیدالشهدا امام حسین علیه السلام در «کربلا» معروف است و همه با آن آشنا هستیم و همچنین تهدیدهایی که در نامه‌های پیامبر اسلام یا علی علیه السلام نسبت به دشمنان وجود داشت. چگونه می‌توان این دو را از هم جدا ساخت و معیار آن چیست؟

حقیقت این است که فرق میان این دو با کمی دقت آشکار است. آنچه مورد نهی واقع شده، سخنان تو خالی و رعد و برقهای بی‌محتوا یا همان چیزی است که ما آن را لاف و گزاف می‌نامیم و قراین نشان می‌دهد که کار جدی به دنبال آن وجود ندارد. این گزاف‌گوییها کار شیاطین و پیروان آنها و افراد بی‌منطق است.

اما تشویق و تهدیدهایی که به دنبال آن برنامه و کار و عمل است و از دایره سخن به دایره عمل منتقل می‌شود و نشانه‌های واقعیت در آن آشکار است، در گروه دوم جای دارد که نه تنها مذموم نیست بلکه بخشی از جنگ روانی با دشمنان محسوب می‌شود و کاربرد وسیع و گسترده و مؤثری دارد. البته به این نکته نیز باید توجه داشت که به هنگام درگیری در جنگ، پرداختن به رجزخوانی و سخن گفتن و امثال آن بخشی از نیروهای فعال انسان را به خود اختصاص می‌دهد و از تأثیر حملات و قدرت آن می‌کاهد و به همین دلیل از آن نهی شده است.

* * *

خطبه ۱۰

یرید الشیطان او یکنی به عن قوم

منظور حضرت از این سخن شیطان است یا جمعیت خاصی (که خواهی شیطانی داشتند)!

خطبه در یک نگاه

این «خطبه» نیز به داستان جنگ «جمل» و حوادث دردناک آن اشاره می‌کند؛ و امام لشکر «طلحه» و «زبیر» را به عنوان لشکر «شیطان» معرفی فرموده سپس به ویژگی‌های خودش در این میدان اشاره می‌کند و آن‌گاه برنامه آینده خود را در این میدان ضمن جمله‌های کوتاه و کوبنده‌ای که آمیخته با تهدیدات جدی برای دشمن است بیان می‌فرماید و ضمن یک پیشگویی صریح نتیجه این جنگ خونین را از قبل بیان می‌کند.

* * *

أَلَا وَإِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ جَمَعَ حِزْبَهُ، وَاسْتَجْلَبَ حَيْلَهُ وَرَجِلَهُ، وَإِنَّ مَعِيَ
لَبَصِيرَتِي: مَا لَبَسْتُ عَلَى نَفْسِي، وَلا لُبَّسَ عَلَيَّ. وَإِيْمُ اللَّهِ لَأُفْرِطَنَّ لَهُمْ
حَوْضاً أَنَا مَاتِحُهُ لا يَصْدِرُونَ عَنْهُ، وَلا يَعُودُونَ إِلَيْهِ.^۱

ترجمه

آگاه باشید! شیطان حزب خود را گرد آورده و سواره و پیاده‌های لشکرش را
فراخوانده است؛ ولی من آگاهی و بصیرت خود را همراه دارم، نه حقیقت را بر خود
مشتبه ساخته‌ام و نه دیگری بر من مشتبه ساخته، به خدا سوگند گردایی برای آنان
فراهم سازم که جز من کسی نتواند آن را چاره کند! هرگز از آن بیرون نمی‌آیند و (آن
عده که از آن بگریزند هرگز به سوی آن باز نمی‌گردند) و قدم نهادن در چنین
صحنه‌هایی را فراموش می‌کنند.

* * *

شرح و تفسیر

باز هم هشدار به مسلمانان

همان گونه که قبلاً اشاره شد سخنان امام در این خطبه ناظر به مسائل مربوط به
جنگ «جمل» است و با توجه به پیوند و ارتباطی که میان این خطبه و خطبه بیست
و دو، و از آن بالاتر ارتباطی که بین این خطبه و خطبه ۱۳۷ است که در واقع این

۱. در مصادر «نهج البلاغه» آمده است که «مرحوم مفید» این خطبه را در «ارشاد» ص ۱۱۸ نقل کرده است.

خطبه در آن خطبه ادغام شده و بخشی از آن را تشکیل می‌دهد؛ تردیدی در این امر باقی نمی‌ماند که هدف اصلی در این خطبه اشاره به جنگ «جمل» است و کسانی که آن را اشاره به جنگ «صفین» و لشکریان «شام» دانسته‌اند گویا این پیوندها را در نظر نگرفته‌اند.

نخستین محور در این خطبه، همان تشبیه لشکر «طلحه» و «زبیر» به لشکریان شیطان است؛ می‌فرماید: «آگاه باشید شیطان حزب خود را گرد آورده و سواره و پیاده‌های لشکرش را فرا خوانده است» (أَلَا وَإِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ جَمَعَ حِزْبَهُ، وَ اسْتَجَلَبَ خَيْلَهُ وَ رَجُلَهُ).

چگونه آنها لشکر شیطان نباشند در حالی که پیمانشان را با امامشان شکستند و به خاطر جاه‌طلبی دست به نفاق افکنی و ایجاد تفرقه در امت اسلامی زدند و آتشی روشن کردند که گروه عظیمی در آن سوختند و خودشان نیز سرانجام طعمه آن آتش شدند!

تعبیر به «حزب» اشاره به هماهنگی اهداف آنها با هدفهای شیطان است و تعبیر به «خیل» (سواره نظام) و «رجل» (لشکر پیاده)، اشاره به تنوع لشکریان آنهاست. در آیات قرآن نیز اشاره به حزب شیطان شده است آن جا که می‌گوید: «إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ؛ شیطان حزب خود را فقط برای این دعوت می‌کند که از دوزخیان و اهل آتش باشند».^۱

در جایی دیگر اشاره به لشکر پیاده و سواره شیطان کرده و برای آزمایش انسانها، شیطان را مخاطب ساخته، می‌فرماید: «وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ؛ و لشکر سواره و پیاده‌ات را بر آنها گسیل دار»!^۲

این اخطارهای مکرر قرآن برای این است که اهل ایمان چشم و گوش خود را باز

۱. سوره فاطر، آیه ۶.

۲. سوره اسراء، آیه ۶۴.

کنند مبدا در دام شیطان گرفتار شوند و در حزب او درآیند و در صف لشکر سواره و پیاده او قرار گیرند! ولی این سرنوشت شوم، دامان «طلحه» و «زبیر» و همراهان و همکاران و پیروان آنها را گرفت و به خاطر جاه‌طلبی و هواپرستی در این دام گرفتار شدند.

سپس به بیان محور دوم پرداخته، ویژگیهای خود را بیان می‌فرماید و می‌گوید: «من آگاهی و بصیرت خود را همراه دارم، نه حقیقت را بر خود مشتبه ساختم و نه دیگری بر من مشتبه ساخته است» (وَإِنَّ مَعِيَ لَبَصِيرَتِي: مَا لُبَّسْتُ عَلَى نَفْسِي، وَلَا لُبِّسَ عَلَيَّ).

در حقیقت سرچشمه گمراهی هر کسی یک از سه چیز است: نخست این که بصیرت و آگاهی کافی نسبت به کاری که می‌خواهد اقدام کند نداشته باشد و ناآگاهانه وارد معرکه‌ای شود که برخلاف رضای خدا و فرمان حق است.

دیگر این که در عین آگاهی، هوا و هوسها حجابی بر دیده حقیقت بین، بیفکند و انسان را گرفتار اشتباه کند و چه بسیارند کسانی که از گناه بودن چیزی آگاهند ولی بر اثر وسوسه‌های نفس و انگیزه‌های شیطانی، مجوزهایی برای خویش درست می‌کنند و گاه، آن گناه را به عنوان یک وظیفه واجب پنداشته، به آن آلوده می‌شوند؛ و به گفته قرآن (وَهُمْ يَحْسِبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا)^۱.

سوّم این که اجازه به شیاطین انس و جن بدهد که در او نفوذ کنند و حقیقت را مشتبه سازند. هیچ‌یک از این سه چیز در وجود مبارک آن حضرت راه نداشت چرا که تمام درهای خطا و انحراف را از درون و برون به روی وسوسه‌گران بسته بود و با هوشیاری آمیخته با تقوا، حقیقت را آن چنان که هست در می‌یافت و در سایه آن به پیش می‌رفت.

بعضی از شارحان «نهج‌البلاغه» گفته‌اند: تعبیر «إِنَّ مَعِيَ لَبَصِيرَتِي» اشاره به این

۱. سوره کهف، آیه ۱۰۴.

است که همان بصیرتی که با آن رسول خدا را شناختم و در تمام حوادث مهم عصر او، در کنار او بودم؛ همان بصیرت همچنان با من است و همچون چراغ پرفروغی فرا راه من قرار گرفته است. و این جمله را اشاره‌ای به آیه شریفه قرآن می‌دانند که می‌فرماید: (قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي؛ بگو این راه من است و من و پیروانم با بصیرت کامل مردم را به سوی خدا دعوت می‌کنیم).^۱

در حدیثی نیز از امام «علی بن موسی الرضا» علیه السلام می‌خوانیم: «لَنَا أَعْيُنٌ لَا تَنْتَبِهُ أَعْيُنُ النَّاسِ وَ فِيهَا نُورٌ لَيْسَ لِلشَّيْطَانِ فِيهَا نَصِيبٌ؛ ما چشمهایی داریم که شبیه چشمهای مردم نیست و در آن نوری است که شیطان در آن نصیبی ندارد».^۲

بعضی نیز معتقدند که جمله دوم و سوم که می‌فرماید: «نه حقیقت را بر خود مشتبه ساختم و نه کسی بر من مشتبه ساخته» تفسیری است بر جمله اول که می‌فرماید: «بصیرت و آگاهی من با من است»؛ ولی آنچه در بالا گفته شد مناسب‌تر به نظر می‌رسد.

این نکته نیز قابل ملاحظه است که امام علیه السلام نخست می‌فرماید: «من حقیقت را بر خود مشتبه نساختم»، سپس می‌فرماید: «و دیگران هم بر من مشتبه نساختم»، این در واقع یک ترتیب طبیعی است که انسان باید نخست از فریب نفس خویش در امان باشد تا فریب فریبندگان دیگر در جان و دل او اثر نگذارد.

سپس به بیان محور سوم و آخرین سخن در این زمینه پرداخته و پایان جنگ «جمل» را به روشنی پیش‌گویی می‌کند و به مخالفانش سخت هشدار می‌دهد؛ می‌فرماید: «به خدا سوگند گردابی برای آنان فراهم سازم که جز من کسی نتواند آن را چاره کند (و سرانجام همگی در آن غرق خواهند شد) و هرگز از آن بیرون نمی‌آیند و (آن عده که از آن بگریزند) هرگز به سوی آن باز نمی‌گردند (و برای

۱. سوره یوسف، آیه ۱۰۸.

۲. «بحار الانوار»، ج ۲۶، ص ۶۶.

همیشه قدم نهادن در چنین صحنه‌هایی را فراموش می‌کنند!) «وَأَيُّمُ اللَّهِ^۱ لَا فَرْطَنَ^۲ لَهُمْ حَوْضًا أَنَا مَاتِحُهُ^۳ لَا يُصْدِرُونَ عَنْهُ، وَلَا يَعُودُونَ إِلَيْهِ».

در واقع امام علیه السلام میدان نبرد را به حوض یا گردابی تشبیه کرده که آن را تا حدّ ممکن پر از آب می‌کند که آن چنان که راه خلاصی از آن نداشته باشند و ابتکار عمل کاملاً به دست او باشد (جمله «انا ماتحه» با توجه به این که ماتح به معنای کسی است که آب را از چاه بالا می‌کشد اشاره به همین نکته است). سپس به نتیجه آن اشاره می‌کند که لشکریان «جمل» چنان در آن گرفتار می‌شوند که راه فرار نخواهند داشت و اگر گروه اندکی از آن فرار کنند چنان درس عبرتی می‌گیرند که بازگشت به چنین صحنه‌ای را در تمام عمر فراموش کنند.

جمله «لا فَرْطَنَ» مفهومش این نیست که من در این راه افراط می‌کنم، بلکه منظور این است که حدّا کثر تلاش ممکن را انجام خواهم داد تا راه را بر تمام دشمنان ببندم! (دقّت کنید).

به همین دلیل عایشه که یکی از سردمداران اصلی جنگ جمل بود هرگز در جنگهای آینده شرکت نکرد و برای تمام عمر، حضور در چنین صحنه‌هایی را فراموش کرد!

* * *

۱. «ایم» به اعتقاد بعضی از ارباب لغت جمع «یمین» به معنای قسم است که نون آن ساقط شده است و مبتدای محذوف الخبر است و در تقدیر «وایمن الله قسمی؛ یعنی به خدا سوگندها می‌خورم» است.

۲. «فرطن» از ماده «افراط» در اصل به معنای تجاوز از حدّ است (نقطه مقابل تغریط) ولی گاه به معنای انجام حدّ اکثر چیزی، نیز آمده است و در جمله بالا اشاره به همین معناست.

۳. «ماتح» در اصل به معنای امتداد دادن چیزی است سپس به کسی که طناب را در چاه می‌افکند تا آب بکشد «ماتح» گفته‌اند نقطه مقابل «مایح» که به کسی گفته می‌شود که در چاه برود و از پایین دلو را پر از آب کند و به گفته بعضی واژه‌ای که نقطه‌اش بالاست (ماتح) به کسی گفته می‌شود که آب را از بالای چاه می‌کشد و آن که نقطه‌اش در پایین قرار دارد (مایح) به کسی که از پایین آب را بالا می‌برد.

نکته

لشکر شیطان!

از خطبه بالا این معنا استفاده می‌شود که شیطان در برنامه اغواگری خود تنها نیست؛ بلکه لشکریانی دارد که در خطبه فوق به عنوان لشکر سواره و پیاده شیطان (خَیْل و رَجُل) تعبیر شده و همچنین دستیاران و هم مسلکانی دارد که از آن به حزب شیطان تعبیر شده بود و همان گونه که گفتیم این هر دو تعبیر در قرآن مجید آمده است (توجه داشته باشد که «خیل» گاه به معنای اسبها و گاه به معنای اسب سواران است و در این جا معنای دوم منظور می‌باشد).

البته شیطان، حزب و لشکر سواره و پیاده‌ای به آن معنا که در اجتماعات امروزی و ارتشها معمول است ندارد؛ ولی می‌دانیم او دستیارانی از جنس خود و از جنس آدمیان برای اغوای مردم دارد و حتی احزاب کنونی و لشکرهای سواره و پیاده فعلی که در اختیار سلطه‌های ظالم و ستمگر است همان حزب شیطان و لشکر پیاده و سواره او هستند.

گروهی که چابکتر و کار آمد ترند، لشکر سواره شیطانند و آنها که ضعیف‌تر و کم اثرترند، لشکر پیاده‌اند؛ و گاه می‌شود که انسان خود، از فرماندهان لشکر شیطان می‌باشد و چندان از آن آگاه نیست و حتی گاه تصوّر می‌کند که در زمره «حزب الله» ولی در واقع در سلک «حزب الشیطان» قرار دارد!

رهروان راه حق باید خود را به خدا بسپارد و تحت ولایت او قرار دهند تا به مضمون «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» از تاریکیهای وسوسه شیطانی رهایی یافته و به نور ایمان و تقوای الهی راه یابند و خود را با تمام وجود در ظلّ عنایت الهی قرار دهند تا به مضمون «إِلَهِی لَا تَكِلْنِی إِلَى نَفْسِ طَرَفَةٍ عَیْنِ أَبَدًا»، خداوند امورشان را بر عهده گیرد و هدایتشان را تضمین کند.

شرط وصول به این مقام همان است که مولا در خطبه بالا فرموده است، یعنی باید تا آن جا که امکان دارد بصیرت و معرفت و شناخت را به خود همراه داشت و از فریب خویشتن پرهیز کرد و از قرار گرفتن در معرض فریب و وسوسه‌های دیگران بر حذر بود.

خطبه ۱۱

و من كلام له عليه السلام

لابنه محمد بن الحنفية لما اعطاه الراية يوم الجمل
این سخن را علی علیه السلام به فرزندش «محمد بن حنفیه» فرمود، در آن هنگام که پرچم
را در روز جنگ «جمل» به دست او سپرد.

تَزُولُ الْجِبَالُ وَ لَا تَزُلُّ! عَضَّ عَلَى نَاجِذِكَ. أَعْرِ اللَّهَ جُمُوعَتَكَ. تَدْفِي
الْأَرْضُ قَدَمَكَ. إِرْمِ بِبَصَرِكَ أَقْصَى الْقَوْمِ، وَ غَضَّ بِصَرِكَ، وَ أَعْلَمَ أَنَّ النَّصْرَ
مِنْ عِنْدِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ.

ترجمه

اگر کوه‌ها متزلزل شود تو تکان مخور! دندان‌هایت را به هم بفشار و جمجمه
خویش را به خدا عاریت ده! قدم‌هایت را بر زمین می‌خکوب کن! و نگاهت به آخر
لشکر دشمن باشد! چشم‌ت را فرو گیر (و مرعوب نفرات و تجهیزات دشمن نشو)! و
بدان! نصرت و پیروزی از سوی خداوند سبحان است!

خطبه در یک نگاه

از روایات به خوبی استفاده می‌شود که امیرمؤمنان علی علیه السلام اصرار زیادی داشت
که در میدان «جمل» جنگی صورت نگیرد و خون مسلمین بر صفحه آن ریخته نشود.

و نیز آمده است که در آن روز پرچم را به دست «محمد بن حنفیه» داد سپس در فاصله میان نماز صبح تا ظهر، پیوسته آنها را دعوت به صلح و اصلاح و بازگشت به پیمان و بیعت می‌کرد. و خطاب به «عایشه» کرد و فرمود: «خداوند در قرآن مجید، تو (و سایر همسران پیامبر را) دستور داده است که در خانه‌هایتان بمانید (و آلت دست این و آن نشوید)! تقوای الهی پیشه کن و به خانه‌ات بازگرد و فرمان خدا را اطاعت کن! بعد رو به «طلحه» و «زبیر» کرد و فرمود: «شما همسران خود را در خانه پنهان کرده‌اید، ولی همسر رسول خدا صلی الله علیه و آله را به میدان، در برابر همه آورده‌اید! شما مردم را تحریک می‌کنید و می‌گویید ما برای خونخواهی «عثمان» این جا آمده‌ایم و می‌خواهیم خلافت، شورایی شود (در حالی که مردم انتخاب خود را کرده و خود شما نیز بیعت نموده‌اید)!

به «زبیر» فرمود: «آیا به خاطر دارای که روزی در مدینه من و تو با هم بودیم و تو با من سخن می‌گفتی و تبسمی بر لب داشتی، پیامبر از تو پرسید آیا علی را دوست داری؟ تو گفתי چگونه او را دوست نداشته باشم در حالی که میان من و او، هم خویشاوندی و هم محبت الهی است در حدی که درباره دیگری نیست! در این جا پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: تو در آینده با او پیکار خواهی کرد، در حالی که ظالم هستی! تو گفתי پناه می‌برم به خدا از چنین کاری!

باز هم علی علیه السلام به نصیحت ادامه داد و به پیشگاه خداوند عرضه داشت: «خداوند! من بر اینان اتمام حجت کردم و مهلتشان دادم تو شاهد و گواه باش!» سپس قرآن را گرفت و به دست «مسلم مجاشعی» داد و فرمود: «این آیه را برای آنها بخوان: «وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا...» اگر دو گروه از مؤمنان با هم پیکار کنند در میان آنها صلح برقرار سازید». ^۱ او به لشکرگاه دشمن نزدیک شد و قرآن را به دست راست گرفت و آیه را خواند. آنها حمله کردند و دست راست او را قطع

۱. سوره حجرات، آیه ۹.

نمودند. قرآن را به دست چپ داد، دست چپش را قطع کردند. با دندان گرفت او را کشتند. این جا بود که علی علیه السلام فرمود: «هم اکنون پیکار کردن با این گردنکشان برای ما گواراست!»

در این جا بود که سخن بالا را خطاب به «محمد بن حنفیه» بیان فرمود.^۱ به هر حال در این خطبه امام علیه السلام رموز مهمی از فنون جنگ و نکته‌هایی را که از نظر روانی و جسمی در یک سرباز مسلمان اثر می‌گذارد و او را شجاع و آماده برای پیکار می‌کند، بیان می‌فرماید.

این کلام مشتمل بر هفت جمله است: در جمله اول یک دستور کلی درباره مقاومت در میدان نبرد می‌دهد و سپس در پنج جمله دیگر انگشت روی جزئیات و ریزه کاریها و اموری که تأثیر در استقامت و پیروزی دارد می‌گذارد و در هفتمین و آخرین جمله، توجه به پروردگار و توکل بر ذات پاک او و این که پیروزی در هر حال از سوی اوست را مطرح می‌فرماید تا با قدرت و قوت ایمان، مشکلات و سختی‌های جنگ قابل تحمل شود و روحیه نبرد در حد اعلی برای مبارزه با دشمن قرار گیرد.

* * *

شرح و تفسیر

همچون کوه استوار باش!

همان‌گونه که در بالا اشاره شد، این خطبه نیز ناظر به جریانات جنگ «جمل» است. آن جا که امام علیه السلام پرچم را به دست فرزند شجاعش «محمد بن حنفیه» می‌سپارد و در عباراتی کوتاه و مؤثر و دلنشین، قسمت مهمی از دستورات جنگی را برای او در هفت جمله بیان می‌دارد:

نخست می‌فرماید: «اگر کوه‌ها متزلزل شود، تو تکان مخور!» (تَزُولُ الْجِبَالُ وَلَا تَزُلُ).^۲

۱. «منهاج البراعة خویی»، ج ۳، ص ۱۶۷ تا ۱۶۹.

۲. به گفته بعضی از شارحان «نهج البلاغه» عبارت فوق از نظر معنا، یک جمله شرطیه است و در تقدیر «لو

در واقع مهمترین مسأله در میدان جنگ، مسأله استقامت و پایداری است که رسیدن به پیروزی بدون آن غیر ممکن است؛ و امام علیه السلام نیز در آغاز، روی همین مسأله انگشت می‌گذارد. این جمله می‌تواند اشاره‌ای به مضمون حدیث معروفی باشد که درباره مؤمن نقل شده است که می‌فرماید: «الْمُؤْمِنُ كَالْجَبَلِ الرَّاسِخِ لَا تَحْرُكُهُ الْعَوَاصِفُ؛ فرد با ایمان همچون کوه پابرجاست که طوفانها و تندبادها آن را تکان نمی‌دهد!»

در حدیث دیگری از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌خوانیم: «الْمُؤْمِنُ أَشَدُّ فِي دِينِهِ مِنَ الْجِبَالِ الرَّاسِيَةِ وَ ذَلِكَ أَنَّ الْجَبَلَ قَدْ يُنْحَتُ مِنْهُ وَ الْمُؤْمِنُ لَا يَقْدِرُ أَحَدٌ عَلَى أَنْ يَنْحَتَ مِنْ دِينِهِ شَيْئاً؛ مؤمن، در دینش از کوه‌های پابرجا محکمتر است! چرا که کوه را گاهی می‌تراشند، ولی از دین مؤمن چیزی کم و تراشیده نمی‌شود!»^۱

سپس از این دستور کلی فراتر رفته و به جزئیاتی که در این زمینه مؤثر و کار ساز است می‌پردازد؛ و در دومین جمله می‌فرماید: «دندانهای را به هم بفشار» (عَضَّ عَلَى نَاجِذِكَ).

«ناجذ» گاه به معنای دندانهایی که بعد از دندان «انیاب» واقع شده، تفسیر گردیده و گاه به معنای دندان عقل و گاه به معنای همه دندانها و یا همه دندانهای آسیاب. و در این جا مناسب معنای سوم است. گفته می‌شود فشار آوردن روی دندانها دو فایده دارد: نخست این که ترس و وحشت را زایل می‌کند و به همین دلیل هنگامی که انسان از ترس بلرزد اگر دندانها را محکم بر هم بفشارد لرزش او ساکت یا کم می‌شود و دیگر این که استخوانهای سر را محکم نگاه می‌دارد و در برابر ضربات دشمن آسیب کمتری به آن می‌رسد و شبیه این معنا در خطبه دیگری از «نهج البلاغه» آمده است آن جا که می‌فرماید: «وَعَضُّوا عَلَى الْأَضْرَاسِ فَإِنَّهُ أَنْبَى

زالت الجبال لا تزل» می‌باشد. (شرح «ابن میثم»، ج ۱، ص ۲۸۷).

۱. «سفينة البحار»، مادة «امن».

لِلسُّيُوفِ عَنِ الْهَامِّ؛ دندانها را روی هم فشار دهید که این کار تأثیر شمشیر را بر سر کمتر می‌کند.^۱

در سومین جمله با تعبیر بسیار زیبایی می‌فرماید: «جَمْعُهُ خَوِيش را به خدا عاریت ده!» (أَعْرِ اللَّهَ جُمُوعَتَكَ).

اشاره به این که آمادهٔ ایثار، جانبازی و شهادت در راه خدا باش که این آمادگی مایهٔ شجاعت و شهامت و پایداری است! بعضی از شارحان «نهج البلاغه» از این جمله، پیشگویی و بشارت نسبت به سرنوشت «محمد بن حنفیه» در میدان جنگ «جمل» استفاده کرده‌اند دایر بر این که تو از این میدان سالم برون خواهی آمد چرا که در مفهوم عاریت، باز پس گرفتن نهفته شده است.

در چهارمین جمله می‌فرماید: «قدمهایت را در زمین میخکوب کن!» (تَدْفِي الْأَرْضُ قَدَمَكَ).

اشاره به این که فکر عقب‌نشینی و فرار از میدان هرگز در سر نپرووران و در برابر دشمن ثابت قدم باش! همان گونه که قرآن مجید به مؤمنان دستور می‌دهد: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید هنگامی که در میدان نبرد با گروهی روبه‌رو می‌شوید ثابت قدم باشید)^۲

تفاوت این جمله با جملهٔ اول ممکن است در این بوده باشد که جملهٔ اول عدم تزلزل در فکر و روحیه را بیان می‌کند و جملهٔ اخیر عدم تزلزل ظاهری و جسمانی و عقب‌نشینی نکردن را در نظر دارد.

در پنجمین جمله می‌فرماید: «نگاهت به آخر لشکر دشمن باشد!» (أَزِم بِبَصَرِكَ أَقْصَى الْقَوْمِ).

این نگاه سبب می‌شود که به تمام میدان و لشکر دشمن احاطه پیدا کند و

۱. «نهج البلاغه»، خطبه ۱۲۴.

۲. سوره انفال، آیه ۴۵.

آرایش جنگی را در همه جای میدان زیر نظر بگیرد و از کم و کیف آن آگاه شود و محاسبات تهاجمی یا دفاعی خویش را بر اساس صحیح استوار سازد.

در ششمین جمله می‌فرماید: «(بعد از آن که تمام لشکر و جوانب میدان را در نظر گرفتی) نظرت را فرو گیر!» (وَعُصَّ بَصْرُكَ).

این جمله، یا به معنای حقیقی آن است که خود را در میدان، دائماً متوجه مناطق دور دست که از تکرار نظر به آن، گاه ترس و رعبی به وجود می‌آید، مشغول نکند و تنها به اطراف خود بنگرد (توجه داشته باشید «عُصَّ بَصْرُ» به معنای بستن چشم نیست بلکه به معنای فرو انداختن و کوتاه کردن نگاه است) و یا به معنای کنایی است یعنی نسبت به کثرت نفرات و تجهیزات دشمن بی‌اعتنا باش و از آن چشم فروگیر و با شجاعت و شهامت بر دشمن بتاز و ضربات خود را بی‌واهمه بر او فرود آور!

شاهد این معنا جمله‌ای است که در خطبه دیگری از نهج البلاغه آمده است آن جا که می‌فرماید: «وَعُصُّوا الْأَبْصَارَ فَإِنَّهُ أَرْبَطُ لِلْجَاشِ وَأَسْكَنُ لِلْقُلُوبِ؛ چشمهای خود را فرو گیرید تا قلب شما قویتر و روح شما آرامتر باشد»^۱.

در هفتمین و آخرین جمله به یک نکته بسیار مهم و اساسی که جنبه معنوی و روحانی دارد و مایه قوت نفوس و آرامش خاطر می‌باشد، اشاره می‌کند و می‌فرماید: «با این همه بدان که نصرت و پیروزی از سوی خداوند سبحان است!» (وَأَعْلَمُ أَنَّ النَّصْرَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ).

اشاره به این که آنچه گفته شد تنها اسباب و مقدمات از نظر ظاهر به حساب می‌آید، آنچه مهم است اراده خداست که پیروزی و نصرت از آن سرچشمه می‌گیرد؛ بر او دل بند و به او تکیه کن و موفقیت نهایی را از او بخواه که او بر هر چیزی قادر و تواناست و نسبت به بندگان با ایمان و مجاهد، رحیم و مهربان است! همان‌گونه که

۱. «نهج البلاغه»، خطبه ۱۲۴.

در قرآن مجید نیز می‌خوانیم: «وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ؛ پیروزی، تنها از سوی خداوند عزیز و حکیم است».^۱

جالب این که قرآن مجید در آغاز این آیه سخن از یاری فرشتگان به میان می‌آورد ولی با این حال می‌فرماید: «تصوّر نکنید که نصرت و پیروزی به دست فرشتگان است، بلکه تنها به دست خداوند قادر، عالم و تواناست!»

نکته‌ها

۱- محمد بن حنیفه کیست؟

او یکی از فرزندان رشید امیرمؤمنان علی علیه السلام است و «حنیفه» لقب مادر اوست و اسمش «خوله» دختر یکی از مردان با شخصیت طایفه «بنی حنیفه» است که در یکی از جنگهای اسلامی اسیر شد و می‌خواستند او را بفروشند؛ علی علیه السلام او را آزاد کرد و به همسری خود درآورد. او شجاعت را از علی علیه السلام به ارث برده بود و می‌گویند گاهی زره‌های محکم را با دست پاره می‌کرد و به همین دلیل امام علیه السلام در جنگ «جمل» پرچم را به دست او سپرد و در جنگ «صفین» جناح چپ سپاه علی علیه السلام به دست او و «محمد بن ابی بکر» و «هاشم مرقال» بود.

او نسبت به امام حسن و امام حسین علیهما السلام بسیار متواضع بود و فرزندان علی علیه السلام از حضرت فاطمه را بسیار احترام می‌گذاشت. روزی به او گفتند علی تو را به میدان‌های خطرناک می‌فرستد ولی از فرستادن حسن و حسین خودداری می‌کند، در حالی که آنها هم برادر تو هستند! او در جواب می‌گوید: «حسن و حسین همچون چشمان او هستند و من همچون بازوان او و انسان به وسیله بازوهایش از چشمش دفاع می‌کند».

بعضی «محمد بن حنیفه» را متهم می‌کنند که او بعد از امام حسین علیه السلام دعوی

۱. سوره آل عمران - آیه ۱۲۶.

امامت داشت و یا حتی دعوی مهدویت! ولی مرحوم «شیخ مفید» در این زمینه سخن روشنی دارد، می‌گوید: «محمد حنفیه» هرگز ادعای امامت نکرد و کسی را به سوی خود فرانخواند (بلکه دیگران چنین نسبت‌هایی به او داده‌اند و مدعی امامت و یا مهدویت او بوده‌اند و طایفه «کیسانیه» جزء چنین مدعیانی محسوب می‌شوند).

«محمد حنفیه» در سال ۸۱ هجری در سنّ شصت و پنج سالگی دارفانی را وداع گفت. درباره محل دفن او اختلاف است، بعضی می‌گویند در «طائف» بدرود حیات گفت و در همان جا دفن شد و بعضی می‌گویند در «بقیع» به خاک سپرده شد و گاه محلّ وفات او را کوه «رضوی» در نزدیکی مدینه دانسته‌اند.^۱

یکی از نشانه‌های جلالت مقام او این است که امام حسین علیه السلام هنگامی که می‌خواست از مدینه به سوی مکه حرکت کند او را وصی و نماینده خود در مدینه قرارداد تا اخبار آن جا را به او برساند و وصیتنامه معروف خود را که در مقاتل آمده، به او سپرد.

۲- مهمترین شرط پیروزی بر دشمن

از آیات قرآن مجید و روایات اسلامی به خوبی استفاده می‌شود که اساس پیروزی در کارها صبر و استقامت و پایداری است. قرآن سربازان پیروز که حتی با نابرابری فاحش نسبت به دشمن، مشمول نصرت الهی می‌شوند را به همین صفت توصیف کرده، می‌فرماید: «إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ»؛ هرگاه بیست نفر با استقامت از شما باشند بر دویست نفر غلبه می‌کنند و اگر صد نفر باشند بر هزار نفر از کسانی که کافر شدند پیروز می‌گردند چرا که آنها گروهی هستند که نمی‌فهمند.^۲

۱. رجال «مامقانی»، «سفینه البحار» و «مفتاح السعادة» و «شرح ابن ابی الحدید».

۲. سورة انفال، آیه ۶۵.

در کلمات قصار نهج البلاغه می خوانیم: «وَعَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ فَإِنَّ الصَّبْرَ مِنَ الْإِيمَانِ كَالرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ وَلَا حَيْرَ فِي جَسَدٍ لَا رَأْسَ مَعَهُ وَلَا فِي إِيْمَانٍ لَا صَبْرَ مَعَهُ؛ و بر شما باد که صبر و استقامت کنید! زیرا صبر و استقامت نسبت به ایمان، همچون سر است نسبت به بدن، تنی که سر با او نباشد فایده‌ای ندارد و همچنین است ایمانی که صبر و استقامت با آن نباشد»^۱

در خطبه بالا نیز کراراً روی همین معنا تکیه شده است، گاه می‌فرماید: «اگر کوه‌ها تکان بخورند تو استقامت کن و از جای تکان مخور!» و گاه می‌فرماید: «قدمهایت را بر زمین می‌خکوب کن!» و بقیه جملها نیز در واقع شاخ و برگ برای این معناست؛ زیرا دندانها را به هم فشردن، جملجمه خویش را به خدا عاریت دادن، نصرت و پیروزی را از جانب خدا دانستن، همه اینها به انسان استقامت بیشتر می‌بخشد و پایداری فزونتر می‌دهد و آنچه سبب شد که مسلمانان در جنگ‌های نابرابر با دشمنان در صحنه‌های مختلف پیروز شوند همین اصل بود، اصلی که باید در نسل کنونی نیز زنده بماند تا شاهد پیروزیهای بیشتر بر دشمنان اسلام گردند.

* * *

۱. کلمه ۸۲، از کلمات قصار نهج البلاغه.

خطبه ۱۲

و من كلام له عليه السلام

لما اظفره الله باصحاب الجمل، و قد قال له بعض اصحابه: و ددت أن اخي فلاناً كان شاهداً ليري ما نصرک الله به علی أعدائك.

«فَقَالَ لَهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَهْوَى أَخِيكَ مَعَنَا؟ فَقَالَ: نَعَمْ. قَالَ: فَقَدْ شَهِدْنَا، وَ لَقَدْ شَهِدْنَا! فِي عَسْكَرِنَا هَذَا أَقْوَامٌ فِي أَصْلَابِ الرِّجَالِ وَ أَرْحَامِ النِّسَاءِ، سَيَرَعُفُ بِهِمُ الزَّمَانُ، وَ يَقْوَى بِهِمُ الْإِيمَانُ»^۱.

ترجمه

(هنگامی که خداوند امام علی را در جنگ «جمل» پیروز ساخت یکی از یارانش عرض کرد: دوست می‌داشتیم برادرم فلانی همراه ما بود تا شاهد پیروزیهای الهی بر دشمنان که خدا نصیب شما کرده است، بوده باشد) امام علی فرمود: آیا قلب و فکر و

۱. سند خطبه همان است که در کلام «سیدرضی» آمده ولی شبیه این سخن را در کتاب «مصابیح الظلم» از کتب «محاسن برقی» مشاهده می‌کنیم که بعد از درهم شکستن لشکر «خوارج» در روز «نهروان» یکی از یاران علی عرض کرد ای امیرمؤمنان خوشا به حال ما که در این جا در رکاب شما بودیم و «خوارج» را به قتل رساندیم این جا بود که علی تعبیراتی شبیه آنچه در خطبه بالا آمده است بیان فرمود «مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۳۹».

علاقه برادرت با ماست؟ او در پاسخ عرض کرد: آری. امام علیه السلام فرمود: او نیز به طور مسلم در این صحنه حضور داشته است (نه تنها او حضور داشته بلکه) گروه‌هایی در لشکر ما حضور داشتند که هم اکنون در صلب پدران و رحم مادرانند. کسانی که زمانهای آینده آنها را آشکار می‌سازد و ایمان به وسیله آنها قوی و نیرومند می‌شود.

خطبه در یک نگاه

همان‌گونه که از گفته «سید رضی» پیداست این خطبه نیز مربوط به داستان جنگ «جمل» است و هنگامی بیان شد که پیروزی آشکار گردید و یاران علی علیه السلام غرق شادی گشتند و یکی از یاران علی علیه السلام که علاقه فوق‌العاده‌ای به برادرش داشت جای برادر را در این صحنه خالی دید و آرزو کرده بود که‌ای کاش برادرش می‌بود و در این شادی شرکت می‌کرد و آثار عظمت الهی را در این پیروزی سریع مشاهده می‌نمود. این جا بود که علی علیه السلام با بیان لطیف و عمیقی حضور معنوی برادرش را که همدل و هم عقیده با او بود اعلام فرمود: زیرا از دیدگاه اسلام در میان پیوندهای گوناگونی که در بین انسانها دیده می‌شود (پیوند نژاد، زبان، تفکر سیاسی و منافع اقتصادی و...) برترین و والاترین پیوند، همان پیوند مکتبی است که در این خطبه اشاره به آن شده است.

به تعبیر دیگر، علی علیه السلام در این خطبه می‌فرماید: تمام کسانی که امروز در مناطق دور و نزدیک جهان وجود دارند و به علل گوناگونی در این میدان و میدانهای مشابه آن حضور نداشته‌اند، اما با ما همدل و هم عقیده بوده‌اند و همچنین کسانی که فردا و تا آینده دور دست از صلب پدران و رحم مادران قدم به عرصه جهان می‌نهند و با ما همدل و هم عقیده‌اند، در واقع در این میدان نبرد حق و باطل حضور داشته و در برکات و حسنات آن شریکند!

شرح و تفسیر

پیوند مکتبی

همان‌گونه که از گفتار بالا روشن شد، امام این سخن را در پاسخ یکی از یارانش که آرزوی حضور برادرش را در آن معرکه داشت بیان کرد و به او فرمود: «آیا قلب و فکر و علاقه برادرت با ماست؟!» (فَقَالَ لَهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَهْوَى أَخِيكَ مَعَنَا؟) «او در پاسخ عرض کرد: آری» (فَقَالَ: نَعَمْ).

امام فرمود: «او نیز به طور مسلّم در این صحنه با ما بوده و حضور داشته است!» (فَقَدْ شَهِدَنَا).

سپس افزود: «(نه تنها او حضور داشته بلکه برای تو بگویم که) گروهی در این لشکر ما حضور داشته‌اند که هم اکنون در صلب پدران و رحم مادرانند (هنوز متولد نشده‌اند)» (وَلَقَدْ شَهِدَنَا! فِي عَسْكَرِنَا هَذَا أَقْوَامٌ فِي أَصْلَابِ الرِّجَالِ وَ أَرْحَامِ النِّسَاءِ). «همان اقوامی که زمانهای آینده آنها را به وجود می‌آورد و آشکار می‌سازد و لشکر ایمان به وسیله آنها قوی و نیرومند می‌شود!» (سَيَرَعْفُ بِهِمُ الزَّمَانُ، وَ يَقْوَى بِهِمُ الْإِيمَانُ).

آری آنها که در هر زمان و مکان در آینده دور و نزدیک با ما پیوند مکتبی دارند، همه‌جا با ما هستند هر چند تقدیر الهی در میان صفوف آنها در ظاهر جدایی افکند. ولی در عالم معنا همه با همند و در پیروزیها و برکات و حسنات الهی مشترکند. جمله «سَيَرَعْفُ بِهِمُ الزَّمَانُ» ترجمه تحت اللفظی‌اش چنین است: «زمان آنها را همانند خوف رعاف^۱ از بینی خود می‌چکاند» این تعبیر ظاهراً اشاره به این است که همان‌گونه که خون در عروق انسان وجود دارد هرچند آشکار نیست ولی لحظه‌ای فرا می‌رسد که آشکار می‌شود و به سادگی و آسانی از بدن بیرون می‌ریزد، آنها نیز در باطن و درون این جهان وجود دارند، ولی تدریجاً طبق زمانبندی الهی از مرحله

۱. «رعاف»: خونی که از بینی بیرون آید. (فرهنگ عمید).

کمون به مرحله ظهور می‌رسند و به وظایف خود می‌پردازند. ویژگی آنها در این است که: «وَيَقْوَى بِهِمُ الْإِيمَانُ؛ دین و ایمان به وسیله آنها نیرو می‌گیرد (و در مسیر خدا و آیین حق گام بر می‌دارند و رسالتی را که زمان و مکان بر عهده آنان گذارده است به درستی انجام می‌دهند)».

در میان شارحان نهج البلاغه در این جا گفتگوهای درباره نحوه حضور غایبان در گرفته است که آیا حضور آنها، حضور روحانی است؟ یعنی ارواح آنها که قبل از بدنها آفریده شده‌اند در آن جا حضور دارند، یا حضور بالقوه است؟ یعنی گویی حضور دارند و چند ظاهراً حاضر نیستند؟

ولی ظاهر این است که منظور امام علیه السلام حضور در تقسیم حسنات و نتیجه‌ها و پادشهاست. یعنی آنها که دل‌هایشان با ماست و در حزب و گروه ما «حزب الله» قرار دارند؛ در پادشاهای الهی با ما سهیم و شریکند و به این ترتیب حضور معنوی در همه میدانهای مبارزه حق و باطل دارند. همانها که در زمان خود همان وظایفی را انجام می‌دهند که امروز ما انجام می‌دهیم؛ گرچه دست تقدیر میان ما و آنها جدایی افکنده، ولی عقاید یکی است و برنامه‌های عملی یکی؛ و به همین دلیل همه در نتیجه کار یکدیگر سهیم و شریکند، بلکه در حقیقت آنها وجود واحدی هستند که هر زمان در لباسی تجلی می‌کنند.

همان گونه که لشکر باطل نیز چنین‌اند! آنها که در مسیر شیطان گام بر می‌دارند عقایدشان فاسد و اعمالشان آلوده و کارشان ظلم و ستم و بیدادگری است و دل‌هایشان در این مسیر باهم است، در جرایم اعمال و کیفرها سهیم و شریکند، همان گونه که شرح آن در ذیل خواهد آمد.

نکته

محکمترین پیوندها!

آنچه در این خطبه آمده است بیان واقعیت مهمی در فرهنگهای الهی است و

پرده از روی مطلبی بر می‌دارد که محاسبات دنیای مادی هرگز قادر به بیان آن نیست.

امام مهمترین پیوند در میان مؤمنان را پیوند مکتب می‌شمرد که از هر پیوند دیگری (نژاد، زبان، منافع اجتماعی، ایده‌های حزبی و مانند آن) برتر و والاترست و شعاع این پیوند الهی تمام زمانها و مکانها را فرا می‌گیرد و همه انسانهای گذشته و امروز و آینده را در یک مجموعه الهی و روحانی گردآوری می‌کند.

می‌فرماید: تمام مؤمنان امروز، و آنها که در رحم مادرانند و هنوز متولد نشده‌اند یا کسانی که قرن‌ها بعد از این از صلب پدران در رحم مادران منتقل و سپس متولد و بزرگ می‌شوند، در میدان جنگ «جمل» حضور داشته‌اند! چرا که این یک مبارزه شخصی بر سر قدرت نبود، بلکه پیکار صفوف طرفداران حق در برابر باطل بود و این دو صف همچون رگه‌های آب شیرین و شور تا «نفخ صور» جریان دارد و مؤمنان راستین در هر زمان و مکان در مسیر جهان حق و در برابر جریان باطل به مبارزه می‌خیزند و همه در نتایج مبارزات یکدیگر و افتخارات و برکات و پاداشهای آن سهیمند.

دلیل آن هم روشن است و آن این که همه یک حقیقت را می‌جویند و یک مطلب را می‌طلبند و در یک مسیر گام بر می‌دارند و برای یک هدف شمشیر می‌زنند و به خاطر جلب رضای خداوند یکتا تلاش و کوشش می‌کنند. با توجه به این اصل اساسی بسیاری از مسائلی که در قرآن و احادیث وارد شده است و برای بعضی یک معما جلوه می‌کند حل می‌شود.

در قرآن مجید در داستان قوم «ثمود» می‌فرماید: «فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذُنُوبِهِمْ فَسَوَّيْهَا؛ پس آنها پیامبرشان (صالح) را تکذیب کردند و ناقه‌ایی را که معجزه الهی بود پی نمودند و به هلاکت رساندند، پروردگارشان نیز آنها و

سرزمینشان را به خاطر گناهانشان در هم کوبید و با خاک یکسان کرد!^۱ در حالی که تواریخ با صراحت می‌گوید پی‌کننده ناقه تنها یک نفر بود، ولی از آن‌جا که دیگران نیز با او همدل و هم عقیده بودند فعل او به همه نسبت داده شده و مجازات همه را فرا گرفته است؛ و این مفهوم همان کلامی است که مولانا علیه السلام در جای دیگر فرموده: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا يَجْمَعُ النَّاسُ الرَّضَىٰ وَ السُّخْطُ وَإِنَّمَا عَقَرْنَا نَقَاةً تَمُودَ رَجُلٍ وَاحِدٍ فَعَمَّهِمُ اللَّهُ بِالْعَذَابِ لَمَّا عَمُّوهُ بِالرِّضَا؛ ای مردم رضایت و نارضایی (نسبت به کاری) موجب وحدت پاداش و کیفر می‌گردد، ناقه تمود را یک نفر بیشتر پی نکرد اما عذاب و کیفر آن، همه کافران قوم تمود را شامل شد چرا که همه به عمل او راضی بودند».^۲

در داستان «جابر بن عبدالله انصاری» که روز اربعین شهادت امام حسین علیه السلام به زیارت قبر مبارکش آمد و غوغایی در آن‌جا برپا کرد می‌خوانیم که او ضمن زیارتنامه پرسوز و پرمحتوایش در برابر قبر امام حسین و یارانش، خطاب به قبر یاران کرده و می‌گوید: من گواهی می‌دهم شما نماز را برپا داشتید و زکات را ادا کردید و امر به معروف و نهی از منکر نمودید با اهل الحاد پیکار کردید و خدا را تا آخرین نفس پرستش کردید، سپس افزود: «وَالَّذِي بَعَثَ مُحَمَّدًا بِالْحَقِّ لَقَدْ شَارَكْنَاكُمْ فِيمَا دَخَلْتُمْ فِيهِ؛ سوگند به خدایی که محمد را به حق مبعوث ساخته ما با شما در آنچه از نعمتها و پاداش الهی وارد شدید شریک و سهیم هستیم».

این سخن چنان بود که حتی دوست با معرفت «جابر»، «عطیه» را در شگفتی فرو برد تا آن‌جا که زبان به اعتراض گشود و گفت: ای جابر ما چه کرده‌ایم که با آنها شریک باشیم، نه از دره‌ای پایین رفتیم و نه از کوهی برآمدیم و نه شمشیر زدیم در حالی که یاران حسین علیه السلام میان سرها و بدنهایشان جدایی افتاد و فرزندان‌شان یتیم و

۱. سورة الشمس، آیه ۱۴.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۲۰۱.

همسرانشان بیوه شدند! جابر، اصلی را که در بالا به آن اشاره شد به استناد حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به «عطیه» یادآور شد و گفت: من از حبیب خدا رسول خدا شنیدم که می فرمود: «مَنْ أَحَبَّ قَوْمًا حُشِرَ مَعَهُمْ وَمَنْ أَحَبَّ عَمَلِ قَوْمٍ أَشْرَكَ فِي عَمَلِهِمْ؛ کسی که قومی را دوست دارد با آنها محشور می شود و کسی که عمل قومی را دوست دارد در عملشان شریک است».

سپس افزود: «سوگند به خدایی که محمد را به حق به نبوت برانگیخته، نیت یاران من همان است که حسین و اصحابش بر آن بودند»^۱
در آیات قرآن کراراً «یهود» معاصر پیامبر اسلام را که در مدینه می زیستند مخاطب قرار داده و آنها را به خاطر اعمالی که معاصران موسی نسبت به او انجام دادند سرزنش و مؤاخذه می کند؛ در حالی که قرنهای بلکه هزاران سال میان آنها فاصله بود ولی چون آنها نسبت به اعمال نیاکانشان علاقه مند و پایبند بودند تمام فاصله در نور دیده شده و همه در یک صف در برابر موسی قرار گرفتند.

از جمله در یکی از آیاتی که در آن خطاب به بهانه جویان یهود دارد می گوید: «قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ؛ بگو پیامبرانی پیش از من با دلایل روشن و آنچه را گفتید (معجزاتی را که امروز از من می خواهید) به سراغ شما آمدند، پس چرا آنها را کشتید اگر راست می گوید»^۲
جالب این که در ذیل این آیه حدیثی از امام صادق علیه السلام وارد شده است که می فرماید: «خداوند می دانست آنها (یهود معاصر پیامبر) قاتل پیامبران پیشین نبودند ولیکن چون همدل و هم عقیده با قاتلان بودند، آنها را قاتل نامید، چون راضی به فعل آنها بودند»^۳.

محدث بزرگ «شیخ حرّ عاملی» در جلد یازده «وسائل الشیعه» در «کتاب امر به

۱. بحار الانوار، ج ۶۵، ص ۱۳۱.

۲. سوره آل عمران، آیه ۱۸۳.

۳. بحار، ج ۹۷، ص ۹۴.

معروف و نهی از منکر» روایات متعددی در این زمینه نقل کرده است.^۱
 این طرز فکر، افقهای وسیع را در برابر دیدگان ما می‌گشاید و به ما در فهم
 محتوای آیات و روایات و سلوک راه حق کمک قابل ملاحظه‌ای می‌کند.

* * *

۱. وسائل الشیعه، ج ۱۱، تاب «الامر بالمعروف»، باب ۵.

خطبه ۱۳

و من كلام له عليه السلام

في ذمّ اهل البصرة بعد وقعة الجمل.
كُنْتُمْ جُنْدَ الْمَرَاةِ، وَ اتَّبَاعَ الْبَهِيمَةِ؛ رَغَا فَاجَبْتُمْ، وَ عُقِرَ فَهَرَبْتُمْ. اخْلَاقُكُمْ دِقَاقٌ، وَ
عَهْدُكُمْ شِقَاقٌ، وَ دِينُكُمْ نِفَاقٌ، وَ مَاؤُكُمْ زُعَاقٌ، وَ الْمُقِيمُ بَيْنَ أَظْهُرِكُمْ مُرْتَهَنٌ بِذَنْبِهِ، وَ
الشَّخِصُ عَنْكُمْ مُتَدَارِكٌ بِرَحْمَةٍ مِنْ رَبِّهِ، كَأَنِّي بِمَسْجِدِكُمْ كَجَوْجِو سَفِينَةٍ قَدْ بَعَثَ اللَّهُ
عَلَيْهَا الْعَذَابَ مِنْ فَوْقِهَا وَ مِنْ تَحْتِهَا، وَ غَرِقَ مَنْ فِي ضِمْنِهَا.^۱

ترجمه

سخنی از آن حضرت بعد از واقعه جمل در مذمت اهل بصره:
(ای اهل بصره) شما لشکریان زن بودید و پیروان چهارپا (اشاره به شتر عایشه
است) تا زمانی که (شتر) نعره می‌کشید به صدای آن پاسخ دادید (و جنگ کردید)؛

۱. مرحوم «محقق خویی» تصریح می‌کند که امام علی (ع) این خطه را بعد از پایان جنگ «جمل» ایراد فرمود و
مرحوم «طبرسی» در «احتجاج» و «علی بن ابراهیم قمی» و «محدث بحرانی» آن را با تفاوت‌هایی نقل کرده‌اند
- در «مصادر نهج البلاغه» نیز آن را گروهی از دانشمندانی که قبل از «سیدرضی» می‌زیسته‌اند مانند «دینوری»
در «اخبار الطوال» و «مسعودی» در «مروج الذهب» و «ابن قتیبه» در «عیون الاخبار» و «ابن عبدربه» در «عقد
الفرید» نقل کرده است.
(مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۴۴).

اما همین که شتر پی شد فرار کردید. اخلاق شما پست و پیمانهایتان بی اعتبار و از هم گسسته، و دین شما نفاق و دورویی است و آب شما شور و تلخ است. آن کس که در میان شما اقامت گزیند در دام گناه گرفتار آید و آن کس که از شما دوری گزیند و رخت بریندد، رحمت خدا را دریابد. گویا می بینم خداوند عذاب را از بالا و پایین بر شهر شما فرستاده و همه آن و کسانی که در آن قرار دارند زیر آب غرق شده، تنها کنگره های بلند مسجدتان همچون سینه کشتی روی آب نمایان است.

خطبه در یک نگاه

این خطبه همانند بعضی از خطبه های قبل و بعد ناظر به داستان جنگ «جمل» است و اهل بصره را به خاطر آن که چشم و گوش بسته، دنبال جاه طلبان سیاسی همچون «طلحه» و «زبیر» افتادند و نخستین شکاف را در صفوف مسلمین ایجاد کردند زیر شدیدترین ضربات سرزنشهای خود قرار می دهد، بعلاوه آنها را به عذاب الهی در آینده تهدید می کند. باشد که درس عبرتی برای آنان گردد و در آینده از تکرار این گونه اعمال بپرهیزند.

* * *

شرح و تفسیر

ویژگیهای سپاه جمل

در این بخش از خطبه، نخست اشاره به اعمال زشت و صفات مذموم اهل بصره که مخاطبان او بودند فرموده و هفت نکته را یادآور می شود. در آغاز می فرماید: «شما لشکر زن بودید» (كُنْتُمْ جُنْدَ الْمَرْأَةِ).

درست است که آتش افروزان اصلی جنگ «جمل»، «طلحه» و «زبیر» بودند و شواهد تاریخی نیز می گوید که معاویه هم در این کار دست داشت ولی بی شک، بیشترین چیزی که مردم را به شرکت در این جنگ خانمانسوز تشویق کرد، حضور

عایشه با آن سوابقی که با پیامبر اسلام ﷺ داشت، بود. به خصوص این که لقب «ام المؤمنین» نیز بهانه‌ای بود برای تشویق مردم به دفاع از مادر. و به همین دلیل علی‌علیه السلام را لشکر زن خطاب می‌فرماید.

در توصیف دوم می‌فرماید: «شما پیروان چهار پا - یعنی شتر عایشه - بودید!» (وَأَتْبَاعُ الْبَهِيمَةِ).

سپس به بیان دلیل آن پرداخته می‌فرماید: «تا زمانی که شتر صدا می‌کرد و نعره می‌کشید، به صدای او پاسخ می‌دادید و جنگ می‌کردید، اما همین که شتر پی شد، فرار کردید!» (رَغَا فَأَجَبْتُمْ، وَ عَقَرَ فَهَرَبْتُمْ).

به گفته بعضی از مورخان، شتر عایشه در جنگ «جمل» به منزله پرچم لشکر بود؛ و همه، اطراف آن را گرفته بودند و در پای آن شمشیر می‌زدند و مردان جنگی لشکر «طلحه و زبیر» در زیر این پرچم تا آخرین نفس جنگ می‌کردند و کشته می‌شدند. در بعضی از روایات آمده: در آن روز هفتاد نفر از قریش افسار شتر عایشه را به دست گرفتند و یکی پس از دیگری کشته شدند. گروهی که بیش از همه در جنگ «جمل» از شتر دفاع می‌کردند جنگجویان قبیله «بنی ضبّه» و «ازد» بودند.

امیرمؤمنان چون چنین دید، با صدای بلند فرمود: «وَيْلَكُمْ اِعْقِرُوا الْجَمَلَ فَإِنَّهُ شَيْطَانٌ؛ وای بر شما! شتر را بزنید و پی کنید که آن شیطانی است!» سپس اضافه فرمود: این شتر را بکشید وگرنه عرب، نابود خواهد شد و شمشیرها همچنان در حرکت خواهد بود. این جا بود که جنگ آوران سپاه امام به طرف شتر حمله کردند و در یک حمله برق‌آسا آن را پی نمودند؛ شتر بر زمین افتاد و نعره بلندی کشید. آن جا بود که سپاه عایشه شکست خورد و لشکر بصره فرار کردند.

۱. «رَغَا» از ماده «رَغَاء» (بر وزن دعاء) به معنای صدای شتر یا حیوانات سُم‌دار است و به صدای گفتار نیز گفته می‌شود.

۲. «عَقَرَ» از ماده «عَقَر» (بر وزن فقر) به معنای اصل و ریشه است و هنگامی که در مورد شتر به کار می‌رود به معنای پی‌کردن و قطع کردن دست و پای اوست و به معنای هلاک کردن نیز آمده است.

نکته جالب این که در بعضی از روایات آمده که علی علیه السلام دستور داد لاشه شتر را آتش زنند و خاکسترش را به باد دهند و فرمود: خدا لعنت کند آن را، چقدر به گوساله «سامری» شبیه است! سپس این آیه را تلاوت فرمود: «وَأَنْظُرْ إِلَى إِلَهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُْحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا؛ (ای سامری!) به این معبود که پیوسته آن را پرستش می کرده ای نگاه کن و ببین که ما آن را نخست می سوزانیم سپس خاکستر آن را به دریا می پاشیم»^۱

نکته جالب دیگر این که «عایشه» برای تقویت روانی لشکر «بصره» خواست از روش پیامبر اسلام در جنگ بدر استفاده کند. مثنی سنگریزه برداشت و به سوی اصحاب علی علیه السلام پاشید و بلند فریاد زد: «شاهت الوجوه؛ صورتهایتان زشت باد!» (این عمل پیامبر در جنگ بدر^۲ یکی از عوامل اعجاز آمیز شکست لشکر دشمن بود؛ در حالی که پایان جنگ «جمل» شکست مفتضحانه ای بود!).

در سومین و چهارمین و پنجمین توصیف، به وضع اخلاقی آنها پرداخته، می فرماید: «اخلاق شما پست و پیمانهایتان بی اعتبار و گسسته و دین شما نفاق و دورویی است!» (أَخْلَاقُكُمْ دِقَاقٌ، وَ عَهْدُكُمْ شِقَاقٌ، وَ دِينُكُمْ نِفَاقٌ).

تعبیر به «دقاق» که از ماده «دَقَت» و در این جا به معنای خردی و پستی است اشاره به دنیا پرستی «بصریان» و آلودگیها و هوسرانیهای آنان است و پیمان شکنی آنها اشاره به آن است که در آغاز با امام بیعت کردند سپس بیعت خود را شکسته به دشمنان پیوستند. نفاق آنها از آن جا سرچشمه می گیرد که ظاهرشان اسلام و دفاع از همسر پیامبر، اما باطنشان قیام بر ضد حکومت اسلامی و جانشین به حق پیامبر و همسویی با نفاق افکنان شام بود و تعبیر به «ناکثین» در مورد لشکریان «جمل» به خاطر همین پیمان شکنی و نفاقشان بود.

۱. سوره طه، آیه ۹۷.

۲. ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۵۲ تا ۲۶۶، ولی در این جا اشتهاً نام جنگ حنین را برده است.

سپس به ششمین توصیف اشاره کرده و می‌فرماید: «آب شما شور و تلخ است» (وَمَاؤُكُمْ زُعَاقٌ).

معلوم است چنین آبی که علاوه بر تلخی و شوری، به خاطر مجاورت ساحل دریا آلودگیهای زیادی نیز دارد؛ برای سلامتی جسمانی زیانبار و با توجه به رابطه روح و جسم، در روح و فکر انسان نیز موثر است. بنابراین مذمت از آب آنها در واقع نوعی مذمت از اخلاق آنان است.

سپس به سراغ هفتمین توصیف رفته، می‌فرماید: «آن کس که در میان شما اقامت گزیند در دام گناه گرفتار آید (چرا که یا وسوسه‌های نفس شیطانی او را به شرکت در گناه دعوت می‌کند و یا حداقل در برابر گناه شما سکوت می‌کند)» (وَالْمُقِيمُ بَيْنَ أَظْهُرِكُمْ^۱ مُرْتَهَنٌ بِذَنْبِهِ).

«و آن کس که از شما دوری گزیند و رخت بر بندد و به جای دیگر رود رحمت خدا را دریابد (چرا که از محیط ظلم و گناه و فساد که در انتظار عذاب الهی است رهایی یافت)» (وَالشَّائِصُ^۲ عَنْكُمْ مُتْدَارِكٌ بِرَحْمَةٍ مِنْ رَبِّهِ).

این سخن اشاره‌ای است به آنچه در روایات دیگر آمده است از جمله در حدیثی که مرحوم «کلینی» در کافی از «ابوالحسن امام هادی (علیه السلام) نقل می‌کند آمده است که حضرت به یکی از یاران خود به نام «جعفری» فرمود چرا تو را نزد «عبدالرحمن بن یعقوب» دیدم (عبدالرحمن بن یعقوب یکی از منحرفان عقیدتی بود)؟ او عرض می‌کند: «عبدالرحمن» دایی من است. فرمود: مگر نمی‌دانی که او درباره

۱. «بین اظهركم» به معنای در میان شماست و «اظهر» جمع «ظهر» به معنای پشت می‌باشد و نخست، این تعبیر در مواردی بوده که شخصی در میان جمعیتی زندگی کند و آنها پشتیبان او باشند سپس به معنای زندگی کردن در میان جمعیتی اعم از این که پشتیبان باشند یا نباشند استعمال شده است (لسان العرب، این تفسیر را از ابن اثیر نقل کرده است).

۲. «شائص» از ماده «شخص» در اصل به معنای بلندی و سپس به قامت انسان که از دور نمایان باشد اطلاق شده است و به همین دلیل به شخص مسافر، «شائص» گفته می‌شود و در عبارت بالا نیز به همین معناست.

خداوند سخن بسیار بدی می‌گوید و او را به صفات مخلوقات توصیف می‌کند در حالی که چنین نیست؛ سپس فرمود: یا نزد او باش و ما را ترک کن یا با ما بنشین و او را ترک نما!

«جعفری» می‌گوید: او هرچه می‌خواهد بگوید، وقتی من با او هم عقیده نباشم چه گناهی بر من است؟ حضرت فرمود: «أَمَّا تَخَافُ أَنْ تُنْزَلَ بِهِ نِقْمَةٌ فَتُصِيبَكُمُ جَمِيعاً؛ آیا نمی‌ترسی که بلایی بر او نازل شود و همه شما را در بر بگیرد؟»^۱

به همین دلیل هنگامی که فساد - مخصوصاً فساد عقیدتی - محیطی را فراگیرد و مؤمنان نتوانند با آن مقابله کنند و بیم آلودگی آنان برود باید از آن محیط هجرت کنند و فلسفه هجرت مسلمانان در آغاز اسلام نیز، درست همین معنا بود.

تعبیر به «مُرْتَهَنٌ بِذَنْبِهِ» در گرو گناه خویش است» اشاره به این است که گناه انسان را اسیر خود می‌سازد و گویی به گروگان می‌گیرد و رها نمی‌کند همان گونه که در قرآن مجید آمده است: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ؛ هر انسانی در گرو اعمال خویش است».^۲

به هر حال این جمله دلیل روشنی است بر تأثیر محیط بر اخلاق انسانها، یا باید محیط آلوده را پاک کرد و یا از آن هجرت نمود.

سپس امام علیه السلام به یکی از مجازاتهای دنیوی مردم بصره اشاره فرموده، می‌فرماید: «گویا می‌بینم تنها کنگره‌های مسجدتان همچون سینه کشتی روی آب نمایان است و خداوند عذاب را از بالا و پایین بر شهر شما فرستاده و همه آن و کسانی که در آن بوده‌اند زیر آب غرق شده‌اند» (كَأَنِّي بِمَسْجِدِكُمْ كَجَوْجُؤٍ سَفِينَةٍ قَدْ بَعَثَ اللَّهُ عَلَيْهَا الْعَذَابَ مِنْ فَوْقِهَا وَمِنْ تَحْتِهَا، وَغَرِقَ مَنْ فِي ضِمْنِهَا).

این سخن اشاره به طوفان شدیدی است که آن شهر را در خود فرو می‌برد از بالا

۱. اصول کافی، ج ۲، ص ۳۷۵، باب «مجالسة اهل المعاصی». در این باب روایات متعدد دیگری نیز به این مضمون دیده می‌شود.

۲. سوره مدثر، آیه ۳۸.

سیلاب فرو می‌ریزد و از زمین آب می‌جوشد همچون «طوفان نوح» همه‌جا را فرا می‌گیرد تنها چیزی که از شهر باقی می‌ماند، سقف بلند مسجد آن است. تشبیه به «جُوْ جُوْ سَفِيْنَةٌ؛ سینه کشتی» ممکن است اشاره به مناره‌ها و کنگره‌های بالای دیوار مسجد باشد که شکل نیم دایره دارد و شبیه سینه کشتی است و قابل توجه این که در ذیل همین خطبه در روایت دیگری که بعداً خواهد آمد می‌خوانیم: «مَا يُرَى مِنْهَا إِلَّا شَرْفُ الْمَسْجِدِ؛ تنها کنگره‌های مسجد به چشم می‌خورد».

در این که آیا این پیشگویی چه زمانی تحقق یافته است، شارحان نهج البلاغه بحثهای فراوانی دارند. «ابن ابی الحدید» می‌گوید که این پیشگویی دوبار تحقق یافت و تمام بصره در زیر آب غرق شد؛ یکی در زمان «قادر بالله»^۱ و دیگری در زمان «قائم بامرالله»^۲ (که هر دو از خلفای بنی عباس بودند) صورت گرفت؛ تمام «بصره» غرق شد و تنها قسمتی از «مسجد جامع» آن از آب بیرون بود مانند سینه پرنده همان گونه که امیرمؤمنان علی (ع) خبر داد.

امواج عظیمی از دریای فارس برخاست^۳ و سیلابی نیز از کوه‌های اطراف سرازیر شد و تمام خانه‌ها و آنچه را در آنها بود در کام خود فرو برد و بسیاری از اهل بصره هلاک شدند. اخبار این دو حادثه نزد اهل بصره معروف است و هر نسلی از نسل قبل آن را روایت می‌کند.^۴

* * *

۱. «قادر بالله» در سنه ۳۸۱ هجری به خلافت رسید (الکامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۸۰).

۲. «قائم بامرالله» در سال ۴۲۲ هجری به خلافت رسید (الکامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۴۱۷).

۳. این نکته قابل توجه است که «ابن ابی الحدید» که در قرن هفتم هجری می‌زیسته در مورد «خلیج فارس» تعبیر به «بحر فارس» می‌کند.

۴. «ابن ابی الحدید»، ج ۱، ص ۲۵۳.

مرحوم «سیدرضی» بعد از پایان این خطبه، سه روایت دیگر درباره جملہ‌های اخیر که در خطبه آمده بود نقل می‌کند.

نخست این که می‌گوید: «وَفِي رَوَايَةٍ وَائِمُ اللَّهِ لَتَغْرَقَنَّ بِلَدَّتُكُمْ حَتَّى كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى مَسْجِدِهَا كَجَوْجُؤٍ سَفِينَةٍ أَوْ نَعَامَةٍ جَائِمَةٍ.

سپس می‌گوید: وَفِي رَوَايَةٍ كَجَوْجُؤٍ طَيْرٍ فِي لُجَّةٍ بَحْرٍ.

سرانجام می‌فرماید: وَفِي رَوَايَةٍ أُخْرَى بِلَادُكُمْ أَنْتُمْ بِلَادِ اللَّهِ تُرْبَةُ: أَقْرَبُهَا مِنَ الْمَاءِ، وَ أَبْعَدُهَا مِنَ السَّمَاءِ، وَ بِهَا تِسْعَةُ أَغْشَارِ الشَّرِّ، الْمُحْتَبَسُ فِيهَا بِذَنْبِهِ، وَ الْخَارِجُ بِعَفْوِ اللَّهِ. كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى قَرْيَتِكُمْ هَذِهِ قَدْ طَبَّقَهَا الْمَاءُ، حَتَّى مَا يُرَى مِنْهَا إِلَّا شَرْفُ الْمَسْجِدِ، كَأَنَّهُ جَوْجُؤٌ طَيْرٍ فِي لُجَّةٍ بَحْرٍ.

ترجمه

به خدا سوگند سرزمین شما زیر آب غرق می‌شود، گویی من به مسجد آن می‌نگرم که همچون سینه کشتی یا شتر مرگی است که خود را به زمین چسبانیده است.

در روایت دیگری آمده است: همانند سینه پرنده‌ای که روی آب دریای عمیق و مواجی نشسته باشد.

نیز در روایت دیگری می‌فرماید: خاک سرزمین شما بدبوترین خاک شهرهای خداست! از همه، به آب نزدیکتر و از همه شهرها از آسمان دورتر است و «نه عُشْر» بدیها در محیط شماست. کسی که در آن جا گرفتار می‌شود به سبب گناهش می‌باشد و آن کس که از آن بیرون می‌آید به خاطر عفو و رحمت خداست. گویا می‌بینم که آب، تمام شهر شما را فرا گرفته و پوشانیده است و جز کنگره‌های مسجدتان همانند سینه پرنده‌ای بر دریای مواج و عمیق، چیزی دیده نمی‌شود.

* * *

باید توجه داشت که روایت نخست تفاوت چندانی با آنچه در روایت سابق آمد ندارد تفاوت آن در این است که با قسم شروع می‌شود و با صراحت از غرق این شهر سخن می‌گوید و در مورد پیدا بودن مسجد آن از زیر آب تشبیه دیگری بر تشبیه سابق می‌افزاید و می‌فرماید: «به خدا سوگند سرزمینتان زیر آب غرق می‌شود، گویی من به (بالاترین نقطه) «مسجد» آن می‌نگرم که همچون سینه کشتی یا «شتر مرغی» است که خود را به زمین چسبانیده است» (وَإِنَّمَا اللَّهُ لَتَعْرِفَنَّ بِلَدَّتْكُمْ حَتَّى كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى مَسْجِدِهَا كَجَوْجُ سَفِينَةٍ أَوْ نَعَامَةٍ جَائِمَةٍ^۱).

* * *

در روایت دوم تفاوت بسیار کمتر است فقط به جای تشبیه سینه کشتی، تشبیه به سینه پرنده آمده است. می‌فرماید: «همانند سینه پرنده‌ای که روی آب دریا نشسته باشد» (كَجَوْجُ طَيْرٍ فِي لُجَّةٍ^۲ بَحْرٍ).

ولی در سومین روایت تفاوت‌های بیشتری با روایتی که در اصل خطبه نقل شد دیده می‌شود. در این روایت در ذم اهل بصره به سه نکته اشاره کرده، می‌فرماید: «خاک سرزمین شما بدبوترین خاک شهرهای خداست» (بِلَادُكُمْ أَنْتَنُ بِلَادِ اللَّهِ تَرْبَةً). «چرا که از همه، به آب نزدیکتر و از همه شهرها از آسمان دورتر است» (أَقْرَبُهَا مَرْنَ الْمَاءِ، وَ أَبْعَدُهَا مِنَ السَّمَاءِ).

درست است که تمام دریا‌های جهان در یک سطح قرار دارند و طبعاً همه بنادر از نظر فاصله با آب خورشید یکسانند، ولی بعید نیست که این تعبیر امام علیه السلام اشاره به شهرهای بلاد اسلام باشد که بصره نسبت به سایر آنها در موقعیتی پست‌تر قرار دارد

۱. «جائمه» از ماده «جثوم» در اصل به معنای جمع شدن و با سینه بر زمین قرار گرفتن است و به افرادی که بر زمین قرار گرفته‌اند و حرکت نمی‌کنند یا کسل و خواب آلودند، این واژه اطلاق می‌شود.

۲. «لجّه» به معنای آب وسیع و عمیق و «مواج» است و در اصل به معنای رفت و آمد چیزی است و به همین جهت به دریای «مواج» «لجّه» گفته می‌شود و به افرادی که پافشاری بر چیزی دارند «لجوج» اطلاق می‌شود و گاه به «موج» دریا نیز اطلاق می‌شود.

و می‌دانیم شهرهایی که به سطح دریا نزدیک‌ترند نور کمتری از آفتاب را دریافت می‌دارند چرا که هوای مجاور آنها فشرده و غلیظ است و هر جا نور کمتری از آفتاب دریافت دارد، آلودگیهای بیشتری دارد چرا که نور آفتاب اثر عمیقی در از میان بردن میکروبها دارد.

در دومین توصیف می‌فرماید: «نُه عُشْر بدی‌ها در محیط شماست!» (وَبِهَا تِسْعَةُ أَغْشَارِ الشَّرِّ).

این امر ممکن است به خاطر ویژگیهای اخلاقی مردم آن جا باشد و یا از جهت خاصیت بندر بودن که مرکز رفت و آمد اشخاص مختلف و هجوم فرهنگهای بیگانه و آلودگیهای اخلاقی است که از خارج بر آن تحمیل می‌شود. و لذا در تاریخ می‌خوانیم که بسیاری از حوادث دردناک قرنهای نخستین اسلام، از همین شهره بصره برخاست.

در سومین توصیف می‌فرماید: «کسی که در آن جا گرفتار می‌شود به سبب گناهش می‌باشد و آن کس که از آن بیرون می‌آید به خاطر عفو و رحمت خداست» (الْمُخْتَبَسُ فِيهَا بِذَنْبِهِ، وَ الْخَارِجُ بِعَفْوِ اللَّهِ).^۱

سپس به سراغ همان جمله‌ای می‌رود که شبیه آن را در روایات گذشته داشتیم، می‌فرماید: «گویا می‌بینم که آب، تمام شهر شما را فرا گرفته و پوشانیده است و جز کنگره‌های مسجدتان، همانند سینه پرنده‌ای بر دریای مَوَاج و عمیق، چیزی دیده نمی‌شود» (كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى قَرْيَتِكُمْ هَذِهِ قَدْ طَبَقَهَا الْمَاءُ، حَتَّى مَا يُرَى مِنْهَا إِلَّا شَرَفُ^۲ الْمَسْجِدِ، كَأَنَّهُ جَوْجُ طَيْرٍ فِي لُجَّةِ بَحْرٍ).

۱. این تفسیر در صورتی است که «باء» در «بذنبه» و «بعفوالله» بَاء سَبَبِیّه باشد ولی اگر «باء» برای الصاق باشد مفهوم جمله این می‌شود: کسی که در آن، آلوده به گناه گردد و باقی بماند اهل نجات نیست و آن کس که با عفو الهی از آن خارج گردد اهل نجات است، ولی معنای اول از نظر موازین ادبی مناسب‌تر است.

۲. «شرف» (بر وزن هدف) به معنای بلندی و مکان بلند آمده و «شُرْف» بر وزن هنر به معنای دندانهای بالای قصر است.

این تعبیرات که در روایات مختلف آمده به خاطر آن است که راویان حدیث گاه قسمتی از آن را نقل به معنا کرده‌اند و یا در ثبت حدیث گرفتار خطا شده‌اند و این احتمال که امام این سخن را در چند مورد تکرار کرده باشد و در هر مورد غیر از آنچه قبلاً فرموده است فرموده باشد، بعید به نظر می‌رسد.

نکته‌ها

۱- پیشگویی پیامبر ﷺ درباره جنگ جمل

جالب توجه است که در روایات متعددی از پیامبر می‌خوانیم که نسبت به داستان جنگ جمل و موضع‌گیری «عایشه» در آن، پیشگویی‌هایی فرموده و به او هشدار داده است، از جمله این که: چون «عایشه» عازم بر خروج شد به جستجوی شتری برای او برآمدند که «هودجش» را حمل کنند؛ شخصی به نام «یعلی بن امیه» شتری به نام «عسکر» برای او آورد که بسیار درشت اندام و مناسب این کار بود. هنگامی که «عایشه» آن را دید از آن خوشش آمد و در این هنگام شتربان به توصیف قدرت و قوت شتر پرداخت و در لابه‌لای سخنش نام «عسکر» را که نام آن شتر بود بر زبان جاری کرد، هنگامی که «عایشه» این نام را شنید تکان خورد و «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» بر زبان جاری کرد و بلافاصله گفت این شتر را ببرید که مرا در آن حاجتی نیست. هنگامی که دلیلش را از او سؤال کردند، گفت رسول خدا ﷺ نام چنین شتری را برای من ذکر فرموده و مرا از سورا شدن بر آن نهی فرموده است. سپس دستور داد شتر دیگری برای او بیاورند اما هرچه گشتند شتر دیگری که مناسب این کار باشد نیافتند؛ ناچار جهاز شتر و صورت ظاهری آن را تغییر دادند و نزد او آوردند، گفتند شتری قوی‌تر و نیرومندتر برای تو آوردیم او هم راضی شد.

«ابن ابی الحدید» بعد از نقل این داستان، داستان دیگری از «ابومخنف» نقل می‌کند که «عایشه» در مسیر راه خود به سوی «بصره» به یک آبادی به نام «حوأب» رسید؛ سگهای آبادی سر و صدای زیادی کردند به طوری که شترهای کاروان رم کردند.

یکی از یاران «عایشه» گفت: ببینید چقدر سگهای «حوأب» زیاد است و چقدر فریاد می‌کنند، «عایشه» فوراً زمام شتر را کشید و ایستاد، گفت: این جا «حوأب» و این صدای سگهای «حوأب» بود، فوراً مرا برگردانید! چرا که از «پیامبر» شنیدم که می‌فرمود... در این جا به ذکر خبری پرداخت که پیامبر او را هشدار داده بود: بترس از آن روزی که به راهی می‌روی که سگهای «حوأب» در آن جا در اطراف تو سر و صدای زیادی خواهند کرد!

در آن جا یک نفر (برای منصرف ساختن عایشه از این فکر) صدا زد: خدای تو را رحمت کند ما مدتی است از «حوأب» گذشته‌ایم! گفت: شاهی دارید؟ آنها رفتند و پنجاه نفر از عرب‌های آن بیابان را دیدند و پاداشی برای آنها قرار دادند که بیایند شهادت دهند این جا «حوأب» نیست! و «حوأب» را پشت سر گذاشتید؛ «عایشه» پذیرفت و به راه خود ادامه داد!^۱

عجیب این است که این گونه مطالب، سبب تردد «عایشه» می‌شد ولی آن همه روایات صریحی که از پیامبر اکرم درباره علی علیه السلام شنیده بود و راوی بسیاری از آنها خود او بوده است، سبب تردید و انصراف او نشد؛ و این از عجایب است! در ضمن از این داستانها استفاده می‌شود که او به آسانی فریب می‌خورد و تغییر عقیده می‌داد.

۲- نکوهش اهل بصره

آنچه در خطبهٔ بالا از مذمت اهل «بصره» آمد، قسمتی از آن مربوط به تأثیر آب و هوا و موقعیت شهر و وضع اجتماعی آن جا (که بندرگاه بود؛ و محل ورود انواع فرهنگها و افکار و اخلاق آلوده، که به طور طبیعی در آن جا و مانند آن بوده و هست) می‌باشد ولی بخشی از آن مربوط به صفات و روحیات ساکنان آن جا بوده، که این قسمت لزومی ندارد در هر عصر و زمانی چنان باشد؛ بلکه اشاره به مردم

۱. «شرح ابن ابی الحدید»، ج ۶، ص ۲۲۵.

همان عصر و همان زمان است که به آسانی تسلیم برنامه‌های زشت و نفاق افکن «طلحه» و «زبیر» شدند و پیمان خود را با علی علیه السلام شکستند و آن همه کشته در این راه خطا، دادند. بنابراین مانعی ندارد که در اعصار دیگر، نیکان و پاکانی در آن جا باشند.

به همین دلیل در بعضی از روایات، مدح و ستایش این شهر نیز دیده می‌شود؛ از جمله در خطبه‌ای که از امیرمؤمنان علی علیه السلام نقل شده، ضمن بر شمردن بخشهایی از حوادث سختی که بر این شهر می‌گذرد می‌خوانیم که امام علیه السلام اهل بصره را مخاطب ساخت و فرمود: خداوند برای هیچ‌یک از شهرهای مسلمین شرافت و کرامتی قرار نداده، مگر این که در شما برتر از آن را قرار داده است... قاریان شما بهترین قاریان قرآنند و زاهدان شما بهترین زاهدان، عابدان شما بهترین عبادت‌کنندگان و تاجران شما بهترین و صادقترین تاجرانند... کودکان شما باهوش‌ترین و زنان شما قانع‌ترین زنانند.^۱

هیچ منافاتی ندارد که قوم و ملتی بر اثر برخورداری شدن از تعلیم و تربیت کافی و خودسازی و تهذیب نفوس، رذایل اخلاقی را کنار بگذارند و به سوی فضایل گام بردارند؛ به خصوص این که مفسد اخلاقی آنها رسواییهایی همچون جنگ جمل و پیامدهای نامطلوب آن به بار آورد و آنها را تکان دهد و بیدار کند.

۳- تأثیر محیط در اخلاق

از تعبیراتی که امام علیه السلام در این خطبه داشتند دو نکته به خوبی روشن می‌شود: نخست تأثیر محیط طبیعی و جغرافیایی در خلق و خوی انسانها (آن جا که فرمود: **مَاؤُكُمْ رُعَاقٌ... بِلَادُكُمْ أَنْتُمْ بِلَادُ اللَّهِ تُرَبُّهُ أَقْرَبُهَا مِنَ الْمَاءِ وَ أَبْعَدُهَا مِنَ السَّمَاءِ**) و دیگر تأثیر محیط اجتماعی در اخلاق انسانهاست (آن جا که فرمود: **وَالْمُقِيمُ بَيْنَ أَظْهُرِكُمْ مَرَّتَيْنِ بِدَنِّهِ**).

۱. «بحار الانوار»، ج ۳۲، ص ۲۵۶ (با تلخیص).

ولی مسلم است که تأثیر اینها در حدّ فراهم آوردن زمینه‌هاست و هرگز علت تامّه نیست؛ به همین دلیل در چنین محیط‌هایی همیشه افراد خوب و شایسته‌ای پیدا می‌شوند؛ و به عکس در مناطقی که آب و هوای مناسب برای خلق و خوی سالم دارد و از محیط اجتماعی خوبی نیز برخوردار است، افراد شرور و فاسد و زشت سیرتی نیز پیدا می‌شوند.

* * *

خطبه ۱۴

و من خطبة له عليه السلام في مثل ذلك

أَرْضُكُمْ قَرِيبَةٌ مِنَ الْمَاءِ، بَعِيدَةٌ مِنَ السَّمَاءِ. خَفَّتْ عُقُولُكُمْ، وَ سَفِهَتْ حُلُومُكُمْ، فَأَنْتُمْ غَرَضُ لِنَابِلٍ، وَ أَكْلَةٌ لِأَكِلٍ، وَ فَرِيسَةٌ لِصَائِلٍ.^۱

ترجمه

بخشی از خطبه آن حضرت عليه السلام در همین زمینه.
سزمین شما به آب نزدیک است و از آسمان دور، عقلهایتان سبک و افکارتان سفيهانه است! از این جهت شما هدف خوبی برای تیراندازان هستید و لقمه چربی برای مفتخواران و شکار خوبی برای صیادان و درندگان!

خطبه در یک نگاه

آنچه در بالا آمد بخش دیگری است از خطبه‌ای که علی عليه السلام در پایان جنگ

۱. در مصادر «نهج البلاغه» چنین آمده است که مرحوم «شیخ مفید» در کتاب «الجمال»، ص ۲۱۷ آن را از واقدی نقل کرده است که وقتی علی عليه السلام پیروز شد و غنائم جنگ را در میان جنگجویان تقسیم نمود، خطبه‌ای ایراد فرمود که آنچه در بالا آمده، بخشی از آن بود (با کمی تفاوت) و همچنین از «ابوحنیفه دینوری» در کتاب «الاخبار الطوال» و «ابن قتیبه» در «عیون الاخبار» با کمی تفاوت نقل شده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۴۸).

«جمل» ایراد فرموده است و به احتمال قوی با بخشهایی که قبلاً آمد در یک خطبه جای داشته که مرحوم «سیدرضی» آنها را از یکدیگر جدا کرده و به هر حال در این بخش، بازهم به سرزنش مردم بصره می‌پردازد و از کم فکری آنها که به آسانی آلت دست نفاق افکنان می‌شدند و هدف مناسبی برای هواپرستان بودند، سخن می‌گوید و به آنها هشدار می‌دهد که مراقب آینده خویش باشند و این جریان تکرار نگردد!

* * *

شرح و تفسیر

بازهم در نکوهش اهل بصره

همان‌گونه که قبلاً نیز اشاره شد این سخن بخش دیگری از همان خطبه مشروحی است که امیرالمؤمنین علیه السلام در نکوهش اهل «بصره» بعد از «جنگ جمل» ایراد فرمود که در عباراتی کوتاه به هفت نکته از صفات زشت و شرایط خاص جغرافیایی آنها که غالباً لازم و ملزوم یکدیگرند اشاره می‌کند.

در جمله اول و دوم می‌فرماید: «سرزمین شما به آب نزدیک است و از آسمان دور» (أَرْضُكُمْ قَرِيبَةٌ مِنَ الْمَاءِ، بَعِيدَةٌ مِنَ السَّمَاءِ).

در این که این دو جمله اشاره به جنبه‌های مادی آن است یعنی نزدیک بودن به آب دریا و شط و طبعاً دور بودن از آسمان و یا اشاره به جنبه‌های معنوی آن است که سرزمین دلهای شما با این که به آب حیات وجود امام نزدیک است، از آسمان رحمت الهی دور است و یا این که یک جمله ناظر به جنبه‌های مادی و جمله دیگر ناظر به جنبه‌های معنوی است، در میان شارحان «نهج البلاغه» گفتگوست. ولی ظاهر عبارت - با توجه به معنای حقیقی «ارض و سما» که به مفهوم ظاهری زمین و آسمان است - همان معنای اول است و در این که زمین آنها به آب نزدیک بود و مشکلات زندگی ساحل دریا را داشت، مخصوصاً سرزمینهایی همانند «بصره» که شط بزرگی از کنار آن گذشته و به دریا می‌ریزد و در معرض جزر و مد سنگین است،

بحثی نیست؛ اما این که چگونه از آسمان دور است، جمعی از شارحان «نهج البلاغه» گفته‌اند: «علمای نجوم» مطابق رصدهایی که کرده‌اند ثابت نموده‌اند که دورترین منطقه آباد زمین از آسمان قریه‌ای است نزدیک بصره به نام «أُبُلَّه».

ولی از نظر دانشمندان امروز ظاهراً این سخن قابل قبول نیست؛ چون زمین «بصره» مانند تمام بندرهای جهان تقریباً همسطح آب دریاست و می‌دانیم آب دریاهاى جهان که متصل به یکدیگر است در یک سطح قرار دارد؛ در حالی که مناطق زیادی در روی زمین وجود دارد که از سطح دریا بسیار پایین‌تر است، ولی این احتمال وجود دارد که منظور مقایسه با تمام مناطق روی زمین نیست؛ بلکه مقایسه با سایر شهرهای اسلامی آباد و معروف آن زمان است.

در جمله سوم و چهارم می‌فرماید: «عقلهائتان سبک و افکارتان سفیهانه است!» (خَفَّتْ عُقُولُكُمْ، وَ سَفِهَتْ حُلُومُكُمْ).

دلیل روشن این گفتار امام همان است که در خطبه‌های قبل آمد که به آسانی تسلیم هوسهای «طلحه» و «زبیر» شدند و برای حفظ «شتر عایشه» هزاران کشته دادند و سرانجام با شکست و رسوایی تسلیم شدند و از کار خود پشیمان گشتند. در این که میان «عقول» که جمع «عقل» است و «حُلُوم» که جمع «حُلْم» است چه تفاوتی می‌باشد از مفردات راغب چنین استفاده می‌شود که «حُلْم و حِلْم» از آثار «عقل» است، به تعبیر دیگر: «عقل» همان نیروی ادراک انسان می‌باشد و فکر و خویشندن‌داری و اندیشه در انجام کارها از نتایج آن محسوب می‌شود و مردم «بصره» چون عقلهای سبکی داشتند طبعاً افکارشان سست بود و در برابر تبلیغات سوء هوسبازان به سرعت تحریک می‌شدند.

به همین دلیل در جمله پنجم و ششم و هفتم، امام می‌فرماید: «از این جهت شما هدف خوبی برای تیراندازان هستید و لقمه چربی برای مفتخواران و شکار خوبی

برای صیادان و درندگان!» (فَأَنْتُمْ غَرَضٌ لِّنَابِلٍ^۲، وَأُكْلَةٌ لِّاَكِلٍ^۱، وَفَرِيسَةٌ لِّصَائِلٍ^۳). بدیهی است افراد ساده لوح و سبک مغز به آسانی در دام صیادان دین و ایمان و تشنگان مال و مقام و هوسبازان سیاسی گرفتار می شوند؛ به همین جهت بهترین چیزی که می تواند جوامع انسانی را در برابر این مکاران بیمه کند، بالا بردن سطح افکار عموم و آگاه ساختن مردم از مسائل مختلف اجتماعی و سیاسی است؛ همان چیزی که اسلام روی آن تأکید دارد و یکی از فلسفه های مهم خطبه های «نماز جمعه» دادن آگاهی مستمر در این زمینه است.

مردم بصره اگر کمی درکار خود می اندیشیدند و از شرایط زمان و مکان آگاهی داشتند، هرگز بازیچه دست امثال «طلحه و زبیر» نمی شدند که پیمان بیعت خویش را با امام خود بشکنند و بر ضد او قیام کنند و آن همه کشته بدهند و سرانجام آن شکست و رسوایی باشد.

در این که میان جمله های سه گانه «فَأَنْتُمْ غَرَضٌ لِّنَابِلٍ؛ شما هدف خوبی برای تیراندازان هستید»؛ «وَأُكْلَةٌ لِّاَكِلٍ؛ و لقمه چربی برای خورندگان»؛ «وَفَرِيسَةٌ لِّصَائِلٍ؛ و صید مناسبی برای صیادان و درندگان»؛ چه تفاوتی است و آیا هر سه جمله یک معنا دارد که با عبارات متفاوت بیان شده، یا از معانی مختلف خبر می دهد، جای تأمل است.

ولی بعید نیست هرکدام به یکی از زوایا و ابعاد این مسأله ناظر باشد. جمله اول

۱. «غرض» به معنای هدفی است که به هنگام تیراندازی آن را نشانه گیری می کنند. سپس به هرگونه هدفی اطلاق شده است. برای این واژه معانی متعدّد دیگری مانند ملالت و اشتیاق نیز ذکر شده است.

۲. «نابل» از ماده «نبل» به معنای تیرانداز است.

۳. «فَرِيسَةٌ» از ماده «فَرَس» (بر وزن فرض) در اصل به معنای کوبیدن است و از آن جا که حیوان درنده شکار خود را می کوبد و بر زمین می اندازد این واژه بر کار او اطلاق شده، و به «صید» «فَرِيسَةٌ» گفته می شود و اسب را از آن جهت فرس (بر وزن قفس) گفته اند که با پایهای خود زمین را می کوبد و راه می رود. (اقتباس از مقایس اللغة).

۴. «صائل» از ماده «صَوَّلَ وَصَوْلَةٌ» به معنای حمله کردن و قهر و غلبه نمودن است.

نشانه‌گیری از دور را بیان می‌کند که حتی اگر دور از دسترس بازیگران سیاسی باشید، شما را شکار می‌کنند. و جمله سوم حمله از نزدیک را بیان می‌کند و جمله دوم نتیجه نهایی صید را. (دقت کنید).

باید توجه داشت که این جملات و سرزنشها متوجه همان گروهی است که آلت دست نفاق افکنان شدند و گرنه در بصره در آن زمان و در زمان‌های بعد مردمان با شخصیتی بودند که امام‌ها علیهم‌السلام در جمله‌هایی که در شرح خطبه سابق آمد از آنها ستایش می‌کند.

* * *

خطبه ۱۵

و من كلام له عليه السلام

فيما رده على المسلمين من قطائع^۱ عثمان.
وَاللّٰهُ لَوْ وَجَدْتُهُ قَدْ تَزَوَّجَ بِهِنَّ النِّسَاءُ، وَ مَلَكَ بِهِنَّ الْاِمَاءُ، لَرَدَدْتُهُنَّ، فَاِنَّ فِي
الْعَدْلِ سَعَةً. وَ مَنْ ضَاقَ عَلَيْهِ الْعَدْلُ، فَالْجُورُ عَلَيْهِ اَضْيَقُ.^۲

ترجمه

درباره آنچه عثمان از بیت‌المال به افراد خاصی بخشیده بود و امام علی (ع) آنها را به
بیت‌المال بازگرداند:

به خدا سوگند (اموال غارت شده بیت‌المال را به آن باز می‌گردانم حتی) اگر آن
را ببایم که مهر زنان شده یا کنیزانی با آن خریده باشند؛ همه را قاطعانه به بیت‌المال
بر می‌گردانم (و اجازه نمی‌دهم بی‌عدالتی سابق در جهان اسلام ادامه یابد!) زیرا در

۱. «قطائع» جمع «قطیعه» به معنای زمین‌هایی است که تعلق به «بیت‌المال» دارد و حاکم، آن را به افراد مورد
نظر خود به صورت رایگان یا با خراج بسیار کم می‌بخشد، در عصر عثمان بخشش این «قطائع» به «بنی‌امیه»
و سایر نزدیکان عثمان به طور گسترده صورت گرفت، به گفته «ابن ابی‌الحدید» در عصر عمر نیز قطایعی
وجود داشت اما مربوط به رزمندگان و رنج‌دیدگان جنگی بود ولی عثمان به اقوام و بستگان خود بخشید.
۲. در «مصادر نهج البلاغه» آمده است که این خطبه در کتاب «الاولی» نوشته «ابو‌هلال عسکری» و همچنین
در کتاب «دعائم الاسلام» نوشته «قاضی نعمان مصری» و «اثبات الوصیة سعودی» (با تفاوت‌هایی) ذکر شده
است. (مصادر نهج البلاغه، جلد ۱، صفحه ۳۵۰).

عدالت گشایش است (برای همه قشرهای جامعه) و آن کس که عدالت برای او تنگ (و ناگوار) باشد، ظلم و ستم برای تنگتر (و ناگوارتر) است!

خطبه در یک نگاه

این سخن امام علیه السلام در واقع بخشی از خطبه‌ای است که بعد از بیعت مردم با آن حضرت در مدینه ایراد فرمود و در آن به تمام افرادی که در عصر عثمان اموال بیت‌المال را غارت کرده بودند یا از طرف خلیفه به آنها اهدا شده بود هشدار می‌دهد و به آنها اعلام می‌کند که باید تمام این اموال را به بیت‌المال بازگردانند و اگر باز نگردانند با قدرت از آنها خواهد گرفت و به این ترتیب امام علیه السلام امید طمع ورزان را قطع کرده و در پایان خطبه در جمله‌هایی کوتاه و بسیار پرمحتوا ارزش عدالت را بیان فرموده است.

* * *

شرح و تفسیر

به خدا سوگند اموال غصب شده را باز می‌گردانم!

همان‌گونه که از لحن خطبه پیداست، در آغاز خلافت ظاهری امیرمؤمنان علی علیه السلام ایراد شده است. «ابن ابی الحدید» از «ابن عباس» حدیث نقل می‌کند که علی علیه السلام این خطبه را در روز دوم بیعتش ایراد فرمود (البته عبارات «ابن عباس» کمی با آنچه «سیدرضی» آورده است تفاوت دارد، ولی مطلب دقیقاً یکی است).

بدیهی است این سخن همچون آبی بود که بر آتش سوزانی که در سینه‌های مردم زبانه می‌کشید فروپاشیده شد؛ همانها که نسبت به بی عدالتی‌هایی که در زمان عثمان شده بود شدیداً معترض بودند و حتی گروهی نسبت به نظام اسلامی و قوانین آن، بدبین شده بودند، همه احساس آرامش کردند که فصل نوی در تاریخ اسلام گشوده شده و حکومت اسلامی که به بیراهه می‌رفت هم اکنون راه اصلی خود

را بازیافته است و اگر این جمله‌های حساب شده نبود آرامشی در مدینه پیدا نمی‌شد و ای بسا هجوم به خانه عثمان و یاران او از سوی مردم خشمگین ادامه می‌یافت و خونهای زیادی در این راه ریخته می‌شد.

به هر حال، نخست می‌فرماید: «به خدا سوگند اگر آن (اموالی که از بیت‌المال غارت شده و عطایایی که عثمان بی‌حساب به این و آن بخشیده است) را بیابم که کابین زنان شده یا کنیزانی با آن خریده شده باشد (و جزء زندگی افراد شده باشد)، همه را قاطعانه به بیت‌المال باز می‌گردانم (و اجازه نمی‌دهم بی‌عدالتی سابق در جهان اسلام ادامه یابد!)» (وَاللّٰهُ لَوْ وَجَدْتُهُ قَدْ تَزَوَّجَ بِهِ النِّسَاءَ، وَ مَلَكَ بِهِ الْإِمَاءَ، لَرَدَدْتُهٗ). سپس می‌افزاید: «(ممکن است کسانی از این کار که ضامن اجرای عدالت است ناراحت شوند و احساس مضیقه و تنگنا کنند، ولی این اشتباه بزرگی است!) زیرا عدالت مایه گشایش برای جامعه است و آن کس که عدالت برای او موجب مضیقه و تنگنا گردد ظلم و ستم برای او سخت‌تر و تنگتر است!» (فَإِنَّ فِي الْعَدْلِ سَعَةً وَ مَنْ ضَاقَ عَلَيْهِ الْعَدْلُ، فَالْجَوْرُ عَلَيْهِ أَضْيَقُ).

امام علیه السلام در نخستین جمله‌های این کلام، تصمیم قاطع خود را برای بازگرداندن اموالی که به ظلم از بیت‌المال گرفته شده بیان می‌دارد تا آن جا که اگر این اموال را در مصارف حساس و خاصی که مربوط به زندگی خانوادگی افراد است صرف شده باشد، باز هم باید به بیت‌المال برگردد تا مردم بدانند آنچه قبلاً عمل شده قانون اسلام نبوده و الگو و سرمشقی برای آیندگان نگردد!

سپس در ذیل این سخن، این تصمیم قاطع را با منطق و دلیل همراه می‌سازد و می‌فرماید: این مصداق روشن عدالت است که مایه شکوفایی جامعه و رضایت عموم مردم و خاموش شدن آتش فتنه‌هاست.

سرانجام به کسانی که دست‌هایشان به این اموال آلوده است و تصور می‌کنند این تصمیم امام علیه السلام به زیان آنهاست اندرز می‌دهد که این کار به نفع خود آنها می‌باشد؛ زیرا اگر کسی عدالت بر او تنگ باشد ظلم تنگتر است چرا که عدالت اموال حلال او

را به او می‌دهد و تنها اموال نامشروعش را می‌گیرد ولی اگر تن به عدالت ندهند و رسم ظلم و جور را زنده کنند، تمام اموالشان به خطر می‌افتد؛ هم حلالشان و هم حرامشان!

درست است که ظلم ممکن است در کوتاه مدت به سود ظالم باشد، ولی بی‌شک در دراز مدت چنین نخواهد بود و تاریخ نشان داده است که چگونه ظالمان سرانجام گرفتار همان قانونهای ظالمانه‌ای می‌شوند که خود ساخته و پرداخته بودند؛ حتی نزدیکترین دوستان و بستگان آنها به آنها خیانت می‌کنند و در فرصت مناسب از پشت به آنها خنجر می‌زنند.

قابل توجه این که به گفته «کلبی» (مورخ و مفسر معروف)، طبق نقل «ابن ابی الحدید»، علی علیه السلام بعد از ایراد این خطبه دستور داد تمام سلاحهایی که در خانه عثمان برای تهاجم بر مسلمین گردآوری شده بود از آن جا بیرون آورند و همچنین سایر اموال بیت‌المال را، ولی دستور فرمود متعرض اموال شخصی او (که از طریق مشروع حاصل شده بود) نشوند و نیز فرمان داد تمام اموالی که عثمان به عنوان جایزه و بدون استحقاق به افراد داده بود به بیت‌المال باز گردانده شود.

این سخن به عمرو بن عاص در سرزمین شام رسید؛ بلافاصله به معاویه نوشت هرکاری از دست ساخته است انجام ده، زیرا فرزند «ابوطالب» (مطابق این فرمان) تو را از تمام اموال بیرون کشیده است همان‌گونه که پوست شاخه درختان را برای ساختن عصا بر می‌کنند!

در این که منظور از «مَنْ ضَاقَ عَلَيْهِ الْعَدْلُ، فَالْجُورُ عَلَيْهِ أَضْيَقُ» کسی که عدالت برای او تنگ باشد ظلم برای او تنگتر است چیست؟ مفسران نهج‌البلاغه تفسیرهایی ذکر کردند. یک تفسیر همان بود که در بالا ذکر شد.

تفسیر دیگر این که: گشایش عدالت از این نظر است که مایه خشنودی خدا و خشنودی خلق خدا و هماهنگی با نظام هستی است، در حالی که ظلم موجب خشم الهی و خشم مردم و سبب تنگناها در دنیا و آخرت می‌باشد.

دیگر این که هرگاه از طریق عدالت چیزی را از کسی بگیرند ممکن است بر او سخت آید، اما به طور مسلم اگر ظالمانه از او بگیرند سخت تر است! دیگر این که کسی که طاقت تحمل عدل و انصاف را ندارد و از آن متنفر است چگونه می تواند طاقت تحمل ظلم و جور را داشته باشد! مانعی ندارد که هر چهار تفسیر در مفهوم این جمله کوتاه و پر معنا جمع باشد.

نکته ها

۱- آثار عدالت در جامعه انسانی

در نهج البلاغه بارها و بارها روی مسأله عدالت و انصاف تکیه شده و اصولاً امیرمؤمنان علی (علیه السلام) یکی از بزرگترین بنیانگذاران عدل در جامعه بشری است و به گفته نویسنده معروف مسیحی (جرج جرداق)، او بانگ عدالت انسانیت است که از حلقوم تاریخ برخاسته و به همین دلیل نام کتابش را «الامام علی صَوْتُ الْعَدَالَةِ الْإِنْسَانِيَّةِ» نامیده است.

در روایات اسلامی - هماهنگ با سخنان علی (علیه السلام) در نهج البلاغه - تعبیرات جالبی در این زمینه دیده می شود.

در سخنی از امام سجاد علی بن الحسین (علیه السلام) می خوانیم: «الْعَدْلُ أَخْلَى مِنَ الْمَاءِ يُصِيبُهُ الظُّلْمَانُ؛ عدالت شیرینتر از آب برای تشنه کامان است! (همان گونه که حیات تشنه کامان در آب است، حیات جامعه انسانیت در عدالت است!)»^۱.

در حدیث دیگری از امام صادق (علیه السلام) می خوانیم: «الْعَدْلُ أَخْلَى مِنَ الشَّهْدِ وَالْيَنُ مِنَ الزَّيْدِ وَ أَطْيَبُ رِيحاً مِنَ الْمِسْكِ؛ عدل شیرین تر از عسل، نرم تر از کره، خوشبو تر از مشک است»^۲.

۱. بحار الانوار، ج ۷۲، ص ۳۶.

۲. بحار الانوار، ج ۷۲، ص ۳۹.

در حدیث دیگری از امام امیرالمؤمنین علیه السلام می‌خوانیم: «الْعَدْلُ أَسَاسُ بِهِ قِوَامُ الْعَالَمِ؛ عدل شالوده‌ای است که قوام جهان بر آن بنا شده است!»^۱ و در تعبیر زیبا و پرمعنای دیگری از همان حضرت آمده است: «مَا عُمِّرَتِ الْبُلْدَانُ بِمِثْلِ الْعَدْلِ؛ شهرها و کشورها آباد نمی‌شوند مگر به عدالت!»^۲

اصولاً همان گونه که در احادیث بالا اشاره شد، پایه جهان هستی بر عدالت نهاده شده، عدالت به مفهوم جامعش یعنی قرار گرفتن هر چیزی در جای خود، زمین و آسمان و کرات منظومه شمسی و منظومه‌ها و کهکشانها در جهان بزرگ همه بر طبق قوانین حساب شده‌ای در مسیر خود حرکت دارند. الکترونها و پروتونها و اجزای اتم و مدارات آن، همه حساب شده‌اند و هر کدام در جای خویش قرار گرفته‌اند.

در ساختمان وجود انسان اگر اعتدال در هریک از دستگاه‌ها و نظامات حاکم بر آن، به هم بخورد بیماری یا مرگ را به دنبال دارد. همین معنا در جهان نبات و حیوان و سایر موجودات زمینی و آسمانی حاکم است.

دانشمندان ثابت کرده‌اند که استقرار حیات و زندگی در کره زمین نتیجه مجموعه پیچیده‌ای از نظامات حاکم بر آن است که هرگاه تغییر پیدا کند و کمیته‌ها و کیفیتها مختصری دگرگون شود از قابلیت حیات می‌افتد و به ویرانه‌ای مرگبار مبدل می‌شود. این است مفهوم حدیث معروف نبوی که می‌فرماید: «بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ؛ آسمانها و زمین با عدالت برپاست»^۳.

آیا در چنین مجموعه‌ای انسان و جامعه انسانیت که جزء کوچکی از آن است می‌تواند دور از نظم و عدالت به حیات خود ادامه دهد؟ آیا ممکن است به صورت وصله ناهم‌رنگی درآید و جایی برای ادامه حیات داشته باشد؟

۱. بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۸۳.

۲. مستدرک الوسائل، ج ۱۱، ص ۳۲۰.

۳. تفسیر صافی، ذیل آیه ۷، سورة الرحمن.

ممکن است ظلم در کوتاه مدت، منافع شخص یا کشوری را تأمین کند، ولی اثرات مرگبار آن در دراز مدت قابل انکار نیست!

۲- بخششهای عجیب عثمان!

این مسأله مورد اتفاق همه مورخان است که عثمان خلیفه سوم، حاتم بخشیهای عجیبی از بیت المال کرد و مبالغ فوق العاده‌ای از آن را در میان اطرافیان و بستگان و دوستان خود تقسیم نمود و بر خلاف سنت پیامبر ﷺ و حتی برخلاف روش دو خلیفه پیشین تبعیضهای ناروایی در بیت المال مقرر داشت و همان بود که سبب قیام عمومی بر ضد او گردید و به قتل او انجامید.

جالب این که این ارقام به طور گسترده در تواریخ با ذکر عدد آمده است که قسمت کمی از آن را در شرح خطبه ششقیه آوردیم.

مرحوم علامه امینی در جلد هشتم الغدير با استفاده از منابع معروف اهل سنت حاتم بخشیهای عثمان را به طور دقیق جمع‌آوری کرده است که مطالعه اعداد و ارقام آن هر خواننده‌ای را در تعجب فرو می‌برد.

«مسعودی» در «مروج الذهب» ارقام عجیبتری را ارائه می‌دهد (هر چند او این تبعیضهای ناروای شگفت‌آور را به حساب جود و کرم عثمان می‌گذارد ولی جود و کرم از چه چیز و از مال چه کسی)؟!

از جمله می‌گوید در ایام عثمان، جماعتی از صحابه، صاحب املاک مزروعی و خانه‌ها شدند؛ از جمله «زبیر» خانه‌ای در بصره ساخت که قرن‌ها برقرار بود. «مسعودی» تصریح می‌کند که هم اکنون (سال ۳۳۲ هجری) آن خانه آباد است و به مهمانسرای برای تجار و سرمایه‌داران و واردکنندگان که از بحرین، اجناس مهمی وارد می‌کنند تبدیل شده و نیز «زبیر» خانه‌ای در مصر و دیگری در کوفه و دیگری در اسکندریه که نزد همه کس معروف است، ساخت. (اینها همه در حالی است که او در مدینه زندگی می‌کرد و معلوم نیست با وسایل کندرو آن زمان که پیمودن راه‌ها به وسیله آن بسیار

مشکل بود چه موقع می توانست به قصرهای خود سرکشی کند؟! فراموش نکنید که همه اینها در عصر عثمان فراهم شد و به یقین راهی به جز حاتم بخشیهای عثمان نداشت!

«مسعودی» در پایان می افزاید: هنگامی که «زبیر» از دنیا رفت پنجاه هزار دینار و هزار اسب و هزار غلام و کنیز از خود به یادگار گذاشت!

درباره «طلحه» و «عبدالرحمن بن عوف» و «سعد بن ابی وقاص» و بعضی دیگر، اعداد و ارقام عجیبی درباره ثروت آنها می نویسد که همه آنها را از «بیت المال» و توسط عثمان دریافت داشته اند که انسان وحشت می کند.^۱

از این جا دو چیز روشن می شود: نخست این که چرا مردم مسلمان بر ضد عثمان شوریدند و دیگر این که مخالفت افرادی همچون طلحه و زبیر و معاویه و بعضی دیگر از سرشناسان مکه و مدینه، به چه دلیل بود. آیا همان خطبه بالا که در دو خط خلاصه شده و می گوید: من تمام اموال غصب شده از بیت المال و قطایع عثمان را به بیت المال باز می گردانم هرچند کابین زنان شده باشد کافی نیست که صاحبان این ثروتهای بادآورده را به وحشت بیندازد؟

۳- پاسخ به یک سوال مهم

بعضی می گویند آیا بهتر نبود که علی علیه السلام گذشته را فراموش می کرد و عدالت را از زمان خلافت ظاهری خود آغاز می کرد تا کینه های افراد سودجو و فرصت طلب را برنینگیزد؟

پاسخ این سؤال را در سخنان خود امیرمؤمنان می توان یافت؛ زیرا در بعضی از روایات که در بخشهای دیگری از این خطبه آمده است، چنین می خوانیم: «إِلَّا إِنْ كُلَّ قِطِيعَةٍ أَقْطَعَهَا عُثْمَانُ وَكُلُّ مَالٍ أَعْطَاهُ مِنْ مَالِ اللَّهِ فَهُوَ مَرْدُودٌ فِي بَيْتِ الْمَالِ فَإِنَّ الْحَقَّ

۱. «مروج الذهب»، ج ۲، ص ۳۳۲ به بعد.

الْقَدِيمَ لَا يُبْطِلُهُ شَيْءٌ وَلَوْ وَجَدْتُهُ... آگاه باشید تمام زمینهایی را که عثمان به این و آن بخشیده و همه اموالی را که از بیت‌المال داده، همه به بیت‌المال باز می‌گردد؛ چرا که هیچ چیز نمی‌تواند حقوق گذشته را باطل کند!^۱

بدیهی است اگر مردم ببینند دزدان بیت‌المال با کمال آزادی در میان جامعه رفت و آمد دارند و به احساسات جریحه دار شده مردم عملاً لبخند تمسخر می‌زنند و تنها بحث عدالت از روز معینی آغاز شده، هرگز برای آنها قابل تحمل نخواهد بود و این کار با هیچ منطقی سازگار نیست که دزدان دیروز آزاد باشند و دزدان امروز در بند! این دوگانگی همه را از اجرای عدالت مأیوس می‌کند.

در فقه اسلامی نیز چنین است که اموال غصب شده باید به صاحبانش برگردد و فرقی میان دیروز و امروز نیست و مسأله مرور زمان که این روزها مطرح است، گذشته از این که جایگاهی در فقه اسلام ندارد، مربوط به دعاوی است نه اموال غصب شده مسلّم!

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۶۹.